

מצב תחום לימודי השואה
באוניברסיטאות המחקר ובמכללות בישראל

**מצב תחום לימודי השואה
באוניברסיטאות המחקר ובמכללות
בישראל**

דוח שאושר במועצת האקדמיה
ביום י"ב בכסלו תש"ף / 10 בדצמבר 2019

ירושלים תש"ף
האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

©

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

הבאה לדפוס: מיה פופר
עריכת לשון: יהודית ידלין
סדר: רוניקה מוסטוסלבסקי
נדפס בדפוס כספית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

7	מבוא
9	תקציר
13	מיפוי חקר השואה
17	מחקר והוראה במוסדות האקדמיים בישראל
28	אתגרים ומחלוקות
33	שיח השואה בהקשריו בעולם ובישראל
37	המלצות הוועדה
40	נספח א: חברי הוועדה
41	נספח ב: מועדי ישיבות הוועדה ותיאורן
44	נספח ג: חקר השואה בעולם – מבט מחו"ל
49	נספח ד: חקר ההנצחה וזיכרון השואה בישראל
58	נספח ה: נתונים ותרשימים

מבוא

בקיץ 2017 מינה פרופ' יוסף קפלן, יו"ר החטיבה למדעי הרוח באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (להלן – האקדמיה למדעים או האקדמיה), ועדה לבדיקת תחום לימודי השואה בישראל. חברי הוועדה היו פרופ' ישראל ברטל (יו"ר וחבר האקדמיה), פרופ' שלמה אבינרי (חבר האקדמיה), פרופ' יהודה באואר (חבר האקדמיה), פרופ' חוי בן-ששון דרייפוס (אוניברסיטת תל אביב), פרופ' שולמית וולקוב (חברת האקדמיה) ופרופ' דינה פורת (אוניברסיטת תל אביב).

הוועדה התכנסה חמש פעמים בין השנים 2017 (מספטמבר) ר'2019 (עד פברואר). נוסף על אלה קיים פרופ' ברטל מפגשי עבודה עם עוזרות המחקר.

בשנת 2018 נעשה סקר מקיף למיפוי המחקר וההוראה האקדמית בתחום במוסדות ההשכלה הגבוהה ובמרכזי מחקר בישראל. על פי תוצאות המיפוי נעשה סקר המשך פרטני באמצעות שאלונים שנשלחו לדקנים, לראשי מחלקות ולמנהלי מכוני מחקר. לאחר שתוצאות הסקר עובדו, דנו בהן חברי הוועדה בכמה ישיבות, ועל פיהן כתבו את פרקי הדוח וכן העלו מסקנות וכתבו את המלצותיהם. שני נספחים הוזמנו מחוקרים מובילים בתחום: פרופ' דוד אנגל מאוניברסיטת ניו יורק (חקר השואה בעולם – מבט מחו"ל) ופרופ' דליה עופר מן האוניברסיטה העברית בירושלים (חקר ההנצחה וזיכרון השואה בישראל).

גב' ענת שמעוני, בעלת תואר שני, ארכיונאית במרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן שבאוניברסיטת תל אביב, וגב' נטע ארליך, תלמידת תואר שני בחוג להיסטוריה של עם ישראל ובתוכנית הבין-אוניברסיטאית ללימודי רוסיה ומזרח אירופה שבאוניברסיטת תל אביב, מונו לתפקיד עוזרות מחקר. הן ניהלו את הסקר למיפוי המחקר וההוראה, עיבדו את ממצאיו והכינו את התרשימים שצורפו לדוח. גב' סימה דניאל, רכזת החטיבה למדעי הרוח באקדמיה, וגב' זיוה דקל, המתאמת המנהלתית של החטיבה, ניהלו ביעילות רבה את עבודת הוועדה בכל שלביה, ועל כך תודתנו להן.

תקציר

1. בדיקת תחום חקר השואה והוראתה מעלה כי מדובר בנושא מרכזי המופיע במישרין ובעקיפין במגוון מסגרות ובתחומי פעילות שונים של מוסדות אקדמיים בישראל. המנעד הרחב – הן של העשייה האקדמית והן של הנושאים השונים העומדים במרכזה – דורש הגדרה ברורה של התחום ומיפוי מרחבי הפעילות הנכללים בו. השואה הייתה אירוע חסר תקדים, שבמהלכו ניסו גרמניה הנאצית ושותפיה להשמיד את העם היהודי ולחסל את מטעניו הרוחניים ואת עולם ערכיו. מעשים אלו נבעו מהאידאולוגיה האנטישמית הנאצית שראתה ביהודים סכנה קיומית לגרמניה ואיום ממשי על אירופה ועל האנושות כולה, אך הם גם היו נטועים בהיסטוריה האירופית ובמציאות הקיום של מדינות הלאום במאה העשרים. הוועדה מיפתה את הפעילויות במוסדות המחקר וההוראה על פי המידע שנאסף בשלושה מישורים: **א. חקר השואה** – חקר רדיפת היהודים ורציחתם על ידי גרמניה הנאצית ושותפיה בשנים 1933-1945, וכן הפעילות האינטנסיבית באותן שנים לעקירת נכסי הרוח היהודיים ולביטול השפעותיה של התרבות היהודית על החברות הסובבות; **ב. הקשרים היסטוריים ואידאולוגיים** שהכרתם והבנתם חיוניות לקיום חקר השואה: נאציזם, גזענות, אנטישמיות, אירופה במאה העשרים, מלחמת העולם השנייה, רציחות עם, אירועים רלוונטיים טרם השואה ולאחר סיומה; **ג. עיצוב זיכרון השואה** – פעולות הנצחה ועשייה חינוכית הנוגעות לדרך עיבודם של אירועים אלו לאחר השואה וכן חקר דרך ייצוגם של אירועי השואה, הקשריה ודרכי הנצחתה במדיה ובתחומים שונים ומגוונים.

2. מחלק מהחומרים שהוגשו לוועדה עולה מחלוקת יסודית בקהילת החוקרים הישראלית – בין אלה שסבורים שיש לחקור את השואה כתחום דעת העומד בפני עצמו לבין אלה הסבורים שיש לשלב את מחקר השואה בהכרח בלימודי הגינוסייד (רצח עם). עמדות אלו נושקות לזיכרון הניטש בין החוקרים בתחום בשאלה אם השואה היא בעלת היבטים ייחודיים וחסרי תקדים או אירוע שהוא חלק מרצף של רציחות עם. הוועדה בחנה את השאלה כיצד (אם בכלל) משתקפים במחקר ובהוראה הזיכרון המחקרי בין הדגש הציוני-לאומי לבין זה האוניברסלי-כללי וכן הזיכרון בין הטענה בדבר חוסר תקדימיותה של השואה לבין ראייתה כאירוע שהוא חלק מרצף של רציחות עם. הבחינה העלתה כי מיפוי הקורסים שנלמדו בשנת 2018 בארץ אינו מאפשר לקבוע בוודאות כיצד משתקפים הזיכרונות בין החוקרים בהוראה האקדמית. לכאורה אפשר לומר שבאוניברסיטה העברית בירושלים ההוראה

שואפת לעסוק בשואה במסגרת רציחות עם ואלים המוניות אף שגם במוסד זה רוב הקורסים עוסקים בפועל בשואה; במוסדות האחרים אין ניסיון להציב את השואה בהקשר זה, והרוב המכריע של הקורסים בנושא השואה הנלמדים בהם מצביע על התמקדות בהיבטים היהודיים. אולם יש להדגיש כי כותרות הקורסים אינן מלמדות על תוכניהם. ייתכן שהשיעורים מגוונים יותר ונעים בין שתי השיטות.

3. הוועדה מצאה כי האקדמיה הישראלית עוסקת בשנים האחרונות בהרחבה בחקר השואה ובהוראתה. עם זאת הדוח עומד על נטייתם של חוקרים מן הדור הצעיר לעסוק בשאלות של **זיכרון והנצחה** יותר מבנושאי **ליבה** של חקר השואה. כמו כן חקר ההקשרים ההיסטוריים הוא ספורדי בלבד. הפעילות המחקרית במכונים השונים, אם זה באוניברסיטאות ואם מחוצה להן, מאזנת במשהו את הנטייה הזו. מן המידע שנבדק העלתה הוועדה כי רוב החוקרים בתחום, הן אלה העוסקים בזיכרון והן אלה החוקרים בליבת נושא השואה, מתמקדים בנושאים מוגבלים וקונוונציונליים למדי. הם מתרחקים משאלות מקיפות או מנושאים בעלי מצע תאורטי או מתודולוגי חדשני. ההתמקדות המחקרית ביהודים אומנם מובנת, אך שאלות אחרות, הקשורות במבצעים למשל או בקורבנות שואה מקבוצות אוכלוסייה שונות, נדחקות לשוליים.

4. הפעילות המחקרית הנרחבת בתחום איננה, כאמור קודם, מאוזנת ואיננה מעמיקה. הוועדה מביעה חשש כי חוסר האיזון הזה מעמיד בספק את המשך קיומה של קהילה אקדמית תוססת בעלת מעמד אקדמי בין-לאומי מוביל. במשך שנים עמדה האקדמיה הישראלית בחזית מחקר השואה, אך בשנים האחרונות ניכרת נסיגה של ממש בתרומת חוקרים ישראלים לשיח האקדמי הבין-לאומי בתחום. הסיבות לכך נעוצות בין השאר בפיחות הכללי שחל במדעי הרוח באוניברסיטאות הישראליות ובאתגרים הייחודיים שחקר השואה מציב בפני תלמידי מחקר ישראלים, ובהם לימוד שפות, ניתוח מקורות ארכיוניים, היעדר חשיפה למגוון דעות וחוסר הכרת הקשרים רחבים. כמו כן יש לציין את השפעותיה של מגמה רווחת במחקר העכשווי – להעדיף עיסוק בהיבטי הייצוג של אירועים היסטוריים במקום דיון ב"מה שהיה באמת". מגמה זו קבעה את דרך רכישת כלי המחקר ושינתה את דרכי הכנת התשתית המתודולוגית. בעקבות זאת הגיע המחקר למצב שתואר בסעיף הקודם: מחד התמקדות פחותה בנושא הליבה ובהקשריו ההיסטוריים והאידיאולוגיים, הדורשים שליטה בשפות ועיון במסמכים ארכיוניים, ומאידך פנייה רבה יותר להיבטים שונים של הנצחת השואה וייצוגיה. תופעה זו הפוכה למגמות המחקריות ברחבי העולם: השואה – בעיקר האירועים עצמם – עומדת במרכז הפעילות האקדמית והמחקרית הבין-לאומית. חוקרים בחו"ל עוסקים היום, יותר מבעבר, בחקר חייהם הפנימיים של יהודים. האקדמיה הישראלית איבדה את הבכורה אפילו בעיסוק המרכזי הזה בחקר תולדות השואה.

5. מספר הקורסים האקדמיים בנושא השואה שפרטיהם נמסרו לוועדה גדול

מ-250, ומתוכם 218 היו רלוונטיים למנדט שנמסר לוועדה. 218 הקורסים הללו נלמדים ב-19 מוסדות. מיפוי הוראת השואה על פי נושאים מלמד כי 53 קורסים מוקדשים לשואה, 40 קורסים עוסקים בהקשרים ההיסטוריים של תקופה זו, ו-125 דנים בשאלות של הנצחה וייצוג. הוועדה מצאה אפוא כי הוראת נושאי הליבה אינה עומדת במרכז ביחס להוראת ייצוגי השואה והקשריה. הקורסים הכלולים בחומר שבחנה הוועדה מתחלקים לכאלה שנועדו לתלמידי התואר הראשון, התואר השני והדוקטורט ולקורסים המשותפים לכולם. על אף הקושי לקבוע עד כמה הקורסים הללו מציעים המשכיות מתוכננת ועקיבה בין לימודי תואר אחד למשנהו בתוך כל מוסד (מדובר באוניברסיטאות בלבד, שכן המכללות מעניקות רק תואר ראשון), ברור כי מנעד הנושאים הנלמדים במוסדות הישראליים אינו מספק לחוקר העתידי בחינה שיטתית ומקיפה של השואה ואינו מקנה לתלמידים תמונה רחבה ומקיפה של התחום. ההוראה מתמקדת רק בכמה מוקדים: תוכניים, גאוגרפיים וכתובים. לכן כמעט אין הוראת רצף היסטורי וגאוגרפי שלם העוסק בתקופה זו. משמעות הדבר היא שאין אף מוסד אקדמי אחד בישראל שבו ניתן להתמחות ביסודיות ולעומק בחקר השואה.

6. על אף העיסוק הניכר בהנצחת השואה ובייצוגיה בבדיקת הוועדה לא נמצאו הוראה נוכחית או מחקר עכשווי בעלי משמעות המנסים, במפורש, לבחון את השפעת השואה על החברה הישראלית. הנושא אינו משתקף בתוכניות המחקר המתוארות בחומר שנבדק אלא חלקית בלבד, למשל השפעתה על המשפט הישראלי. עם זאת קיימת ביבליוגרפיה שלמה של ספרים ומאמרים שפורסמו בארץ ובחו"ל, שעניינם השפעת השואה על החברה הישראלית. אין לוועדה הסבר לפער בין מה שעולה מן הבדיקה לבין ריבוי הפרסומים המחקריים בנושא. שאלה שנשאלת היא אם קיימים בארץ חוקרים אקדמיים היכולים ללמד ולהדריך מחקר בנושא השפעת השואה על החברה הישראלית. בחומר הביבליוגרפי מצויים שמות של כמה סוציולוגים, אנשי משפט, מומחים לאומנות הקשורה לשואה ואפילו מוסיקה. נראה כי חוקרים אלו עשויים לתת מענה, ולו חלקי, לחסר זה במצב הקיים.

7. יש לעשות לתיקון כמה חולשות במחקר השואה ובהוראתה במוסדות האקדמיים בארץ, שעליהן הצביעה הוועדה. אנו ממליצים על פעולות העשויות להבטיח את המשכו של מחקר מדעי ברמה גבוהה הן מבחינת התכנים והן מבחינת המתודולוגיה, וגם לקדם הוראה אקדמית מעמיקה של התחום: א. הקניית הכישורים, הכלים והמתודות – דיסיפלינריים, לשוניים, התמחות רגיונלית וכו' – הנחוצים לחוקרי השואה בעתיד כדי להתמודד עם האתגרים המורכבים של הנושא ברמה המחקרית הגבוהה ביותר; חיזוק תשתית המחקר וההוראה בתחומים חיוניים לחקר השואה; ב. הקמת מערכת ייעוץ לתלמידים המתעתדים לחקור בנושאי שואה שתציע תוכנית מובנית להתמחות (קורסים מתאימים בחוגים שונים, הכשרה לשונית בארץ ובחו"ל וכו') והקצאת המשאבים הדרושים; ג. הקמת תוכנית הוראה בין-אוניברסיטאית אשר תאפשר

לתלמידי מחקר ליהנות מנקודות החיזוק השונות (התוכניות, המתודולוגיות והגאוגרפיות) של המוסדות השונים; ייסוד פרום ארצי לתלמידי מחקר (מקום ראוי: האקדמיה למדעים); ז. הוספת/השלמת תקנים באוניברסיטאות המחקר שבהן אין תקנים לחוקרים בתחום השואה, או שפחתו בהן התקנים במהלך שלושת העשורים האחרונים; ה. שימוש בהסכמים בין האקדמיה למדעים לבין אקדמיות בעולם לחילופי סטודנטים, חוקרים ומרצים בתחום; גיוס מכוני מחקר, ובראשם מכון המחקר ביד ושם (בכפוף לשימור עצמאותו האקדמית המלאה), המארחים חוקרים מובילים מחו"ל לצורך חשיפת הקהילה האקדמית למגוון דעות ושיטות מחקר עדכניות; ו. תמיכה בפעולות המחקר של המכון הבין-לאומי לחקר השואה ביד ושם, בשימור מלא של עצמאותו האקדמית והמקצועית, וחיזוק שיתוף הפעולה המדעי שלו עם האוניברסיטאות; ז. הוועדה מביעה תקווה כי חוקרים ישראלים ומכוני מחקר בארץ יקפידו שלא לתת ידם לסילופי היסטוריה מגמתיים שמאחוריהם עומדים ממשלות, גופים ממשלתיים וכעין-ממשלתיים בעולם והמביאים להפחתה במידת חלקם הישיר או העקיף של מדינות או עמים באחריות לשואה.

מיפוי חקר השואה

בדיקת תחום חקר השואה והוראתה מעלה כי מדובר בנושא מרכזי המופיע במישרין ובעקיפין במגוון מסגרות ובתחומי פעילות שונים של מוסדות אקדמיים בישראל. המנעד הרחב – הן של העשייה האקדמית והן של הנושאים השונים שבמרכזה – דורש הגדרה ברורה של התחום ומיפוי מרחבי הפעילות הנכללים בו.

השואה הייתה אירוע חסר תקדים שבו ניסו גרמניה הנאצית ושותפיה להשמיד את העם היהודי ולחסל את מטעניו הרוחניים ואת עולם ערכיו. מעשים אלו נבעו מהאידאולוגיה האנטישמית הנאצית שראתה ביהודים סכנה קיומית לגרמניה ואיום ממשי על אירופה ועל האנושות כולה, אך הם היו נטועים גם בהיסטוריה האירופית ובמציאות הקיום של מדינות הלאום במאה העשרים. עם זאת ההתקפה על מארג החיים היהודיים בגרמניה החלה רק עם עלייתו של אדולף היטלר לשלטון בשנת 1933 ועם הפיכתה של האידאולוגיה הנאצית למדיניות הרשמית של המדינה הגרמנית. התרחבות תחומי השפעתה של גרמניה הנאצית – בזכות בריתות, סיפוחים וכיבושים – הביאה להתפשטות רדיפת היהודים, ולאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה (1 בספטמבר 1939) היו יהודי מזרח אירופה, ומאוחר יותר גם יהודי מערב אירופה (מאמצע שנת 1940), נתונים להשפעתה הישירה או העקיפה. בגרמניה הנאצית ובכלל ברחבי אירופה נושלו יהודים מרכושם וכבודם נרמס; יהודים סומנו באותות קלון והופרדו מסביבתם – אם בריכוז בגטאות ואם באמצעים אחרים – ורבים נשלחו למחנות ריכוז. אומללות, מצוקה ומקרי רצח הלכו ורבו כבר בראשית המלחמה, אולם הרצח השיטתי של היהודים החל רק במחצית השנייה של שנת 1941, לאחר ההתקפה של גרמניה הנאצית על ברית המועצות במבצע ברברוסה (22 ביוני 1941). הפלישה לשטחים הפולניים שרוסיה הסובייטית כבשה בתחילת מלחמת העולם השנייה ולאזורים נוספים בתחומי ברית המועצות לוותה ברצח יהודים בבורות ירי. מאוחר יותר ובמסגרת מה שגרמניה הנאצית כינתה "הפתרון הסופי לשאלה היהודית" נרצחו יהודים במגוון אתרים, ובהם מחנות (שנבנו בכוננת מכוון לשם רצח המוני של יהודים הן בגז והן באמצעים אחרים) ומתחמי הרג המוני. מלבד רצח היהודים ביצעה גרמניה הנאצית עוד פשעים רבים נגד האנושות, ובכללם רצח מיליוני אזרחים אירופים ממדינות שונות – בשם עקרונות תורת הגזע ובנימוקים אידאולוגיים ופוליטיים. עם אלה שהיו מטרה עיקרית לרצחנות הנאצית נמנו אנשים בעלי מוגבלויות, סינטי ורומה, אזרחים פולנים, שבויי מלחמה סובייטים ושבויים אחרים. משתהבררו ההיקף והעומק של סכנת ההשמדה בקרב היהודים ניסו רבים

מהם להציל את נפשם, במגוון דרכי פעולה: היו מי שניסו לחיות בזהות בדויה או להסתתר מעיני הרודפים, והיו אף מי שלחמו בגרמנים ובעוזריהם, אם בפעילות יהודית מאורגנת ואם בהצטרפות לארגוני לחימה לא-יהודיים. בתקופה זו הגיבו החברות האירופיות שבתוכן חיו היהודים תגובות שונות. לצד מקרים של הקרבה וסיוע היו חוסר מעש או אף סיוע לרוצחים נפוצים למדי. תגובות אלו נבעו מסיבות וממניעים שונים, ובכללם היחסים בין היהודים לסביבתם טרם המלחמה, מציאות הכיבוש והמלחמה כמו גם רדיפת בצע, אנטישמיות, טרור ועוד. בשנים 1933-1945 נרצחו קרוב לשישה מיליון יהודים, וקהילות יהודיות עתיקות שהתקיימו באירופה במשך כמעט אלפיים שנה נחרבו.

השואה הייתה רצח עם קיצוני ויוצא דופן אשר העמיד ערכים אנושיים בסיסיים ותפיסות מוסר יסודיות בסימני שאלה רבים. השואה חשפה את תהום האכזריות האנושית, את המקומות האפלים שאליהם יכולים להגיע פרטים וחברות ואת ההרסנות של אידאולוגיה רצחנית. האירועים שהתרחשו בתקופה זו מעלים שאלות יסוד בנוגע לפרט ולחברה היהודיים, למהות החברה המערבית בעולם המודרני ולמפגש בין השניים. השואה השפיעה, ועודנה משפיעה, על תחומים שונים: על המשפט הבין-לאומי, על ההגות הפילוסופית, על הספרות ושאר האומנויות, על תרבות הזיכרון ועוד. השואה תופסת מקום מרכזי בתודעה היהודית והאוניברסלית. משמעויותיה הנרחבות של השואה והיותה אירוע מכונן וקו שבר בהיסטוריה העולמית והיהודית מונחים ביסוד העיסוק בה במוסדות האקדמיים הישראליים. פעילויות אקדמיות אלו, הכוללות מחקר והוראה, מתבצעות במגוון רחב של דיסציפלינות ומסגרות מחקריות, ובכללן היסטוריה והיסטוריה של עם ישראל, ספרות עברית, ספרות כללית, חינוך, מדעי המדינה, משפטים, מדעי התרבות, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, תקשורת, קולנוע, מוסיקולוגיה ואומנות.

על מנת להעריך פעילות מגוונת זו ולאמוד את תרומתה לחקר השואה והוראתה במוסדות האקדמיים הישראליים יש להבחין בין כמה מישורי פעילות:

א. חקר השואה

חקר רדיפת היהודים ורציחתם על ידי גרמניה הנאצית ושותפיה בשנים 1933-1945 וכן מלחמת החורמה לעקירת נכסי הרוח היהודיים מן הסביבה האירופית הם במוקד התחום. במסגרת זו נכללים בין השאר הצעדים הרשמיים והלא-רשמיים שנקטו נגד היהודים הן בגרמניה הנאצית והן בארצות שהיו נתונות להשפעתה הישירה או העקיפה; הגורמים – האידאולוגיים והמעשיים – שעיצבו פעולות אלו; חייהם של היהודים בתנאים השונים ששררו בתקופת המלחמה; יחסם ופעולותיהם של פרטים, ארגונים וחברות לא-יהודיות אל היהודים; היקף האסון ופרטי ההתרחשויות בשנות השואה.

ב. הקשרים היסטוריים ואידאולוגיים

אירועים היסטוריים אינם מתקיימים בחלל ריק אלא הם נטועים במגוון הקשרים. על מנת להגיע למחקר מעמיק של תקופת השואה יש הכרח בהכרה יסודית של נושאים שונים, ולצורך זה הוגדרו שבעה הקשרים היסטוריים ואידאולוגיים שהכרתם והבנתם חיוניות לקיום חקר השואה: נאציזם, גזענות, אנטישמיות, אירופה במאה העשרים, מלחמת העולם השנייה, רציחות עם ואירועים רלוונטיים טרם השואה ולאחר סיומה.

1. נאציזם – אין לראות בנושא היהודי את מיצויה הכולל של גרמניה הנאצית ולא של האידאולוגיה הנאצית, ויש חשיבות רבה בהכרה מעמיקה של התנועה הנאצית, של התפיסות האידאולוגיות והמטרות הפוליטיות שהדריכו אותה, ושל הביטויים המעשיים של כל אלה בתקופת המלחמה שלא רק בזיקה ליהודים וליהדות.
2. גזענות – היחס כלפי היהודים בתקופת השואה הוא ביטוי אחד לתפיסות גזעניות שהתקיימו טרם השואה ועודן מתקיימות בצורות שונות גם כיום כלפי קבוצות אנושיות שונות. הכרת תופעת הגזענות, שורשיה וביטוייה לאורך השנים הכרחית להבנת הדפוסים ששימשו את גרמניה הנאצית כמו גם חברות אירופיות אחרות בתקופת השואה.
3. אנטישמיות – השואה התחוללה (בחלקה הגדול) באירופה הנוצרית, שבה יהודים ולא-יהודים כאחד היו חשופים מאות בשנים למסורות אנטי-יהודיות. על אף הוויכוחים הקיימים בעולם המחקר בנוגע לתקפותו של מושג זה, נטיעת חקר השואה בתוך הקשר רחב של עוינות כלפי יהודים לאורך הדורות מאפשרת דיון המבליט מאפיינים ייחודיים של השואה ואת השפעת המסורת האנטישמית על היבטיה השונים.
4. אירופה במאה העשרים – לא ניתן לדון בגורל היהודים ללא הכרה מעמיקה של החברה הלא-יהודית שבתוכה חיו. על כן מחקר השואה דורש היכרות עם החברות השונות שבקרבן היא התחוללה.
5. מלחמת העולם השנייה – אירועי השואה התרחשו במסגרת מלחמת העולם השנייה, ולא פעם אף היו קשורים אליה קשר הדוק. ללא הכרת מהלכי המלחמה וללא התמצאות בתולדות העמים השונים בתקופה זו – לא ייתכן מחקר מעמיק של תקופת השואה. מדיניות המעצמות והמדינות שלחמו בגרמניה ומדיניות הארצות הניטרליות כלפי היהודים לפני המלחמה, בעיתה ומייד אחריה הן פן נוסף והכרחי להבנת התקופה. כן שייך לעניין זה הנושא המרכזי של יחס ההנהגות והציבורים היהודיים למתרחש באירופה בתקופות הללו.

6. רציחות עם – השואה היא רצח עם, ועל כן יש להכיר במרכיבים שונים שלה הדומים יותר או פחות לרציחות עם אחרות שהתרחשו בהיסטוריה האנושית ובעיקר בתקופה המודרנית. הכרת מקרים אחרים של רציחות עם היא הכרחית לדיון מעמיק ולהעלאת מגוון שאלות בנוגע לאדם ולקהילתו במציאויות רצחניות אלו ובנוגע למשותף ולשונה בין השואה לרציחות עם אחרות.
7. אירועים טרם השואה ולאחר סיומה – לא ניתן להבין את ימי השואה ללא התייחסות לפרטים ולחברות (יהודיים ושאינם יהודיים) בשנים שקדמו לה. גם מה שהתרחש אחריה והושפע ממנה צריך להיחשב חלק מהעיסוק המחקרי בה, והתמקדות באירועים שהתרחשו בשנים 1933-1945 בלבד עלולה ליצור תמונה חלקית ואולי אף מעוותת.

ג. חקר ייצוגי השואה: זיכרון, הנצחה, אומנות וחינוך

שאלות בדבר עיצוב זיכרון השואה, פעולות הנצחה ועשייה חינוכית בארץ ובעולם אינן עוסקות באירועים שהתרחשו בתקופת השואה או בהקשריה ההיסטוריים והאידאולוגיים אלא בדרך עיבודם של אירועים אלו לאחר מכן. להקשר זה משתייכים גם מחקרים העוסקים באופן שבו אירועי השואה, הקשריה ודרכי הנצחתה מיוצגים במדיה ובתחומים שונים ומגוונים. לכאן שייך גם הדיון על עיוות זיכרון השואה, שאומנם אינו מכחיש אותה אבל מעוות את תולדותיה למטרות שונות. לאחרונה אנו עדים לניסיונות מצד ממשלות, גופים ממשלתיים וכעין-ממשלתיים בכמה ארצות להמעט במידת שיתוף הפעולה הישיר או העקיף של מדינותיהן או עמיהן באחריות לשואה. אנו מקווים ומצפים כי חוקרים ישראלים לא ייתנו את ידם לסילופי היסטוריה מגמתיים כאלה.

מחקר והוראה במוסדות האקדמיים בישראל

רשימת המחקרים שנעשו בישראל בשנים האחרונות הוכנה לסקירת הוועדה. הרשימה כוללת עבודות דוקטור, עבודות לתואר שני, מחקרים קבוצתיים שונים ואת נושאי המחקר של חוקרים שעליהם דיווחו המוסדות להשכלה הגבוהה בישראל. במיון שערכה הוועדה התייחסנו קודם כל לעבודות הדוקטור, שאותן חילקנו לקבוצות לפי נושאים. מיון העבודות העלה כמה עובדות מעניינות: המוקד של מרבית עבודות המחקר הללו הוא כפול. מתוך כחמישים עבודות הדוקטור הרלוונטיות שדווחו לנו, כשלושים עוסקות בנושאים הקשורים בתקופה שמייד לאחר מלחמת העולם השנייה ובשנים שאחריה עד ימינו. עניינן של עבודות אלה הוא ההתאוששות מזוועות השואה, ההתמודדות עם העבר באמצעים שונים (גם אומנותיים), ההיסטוריוגרפיה, הזיכרון והנצחת הקורבנות. פחות מעשרים עבודות עוסקות בנושאי הליבה של חקר השואה, רובן בהדגשה ברורה של הקורבנות. הן עוסקות בהתרחשויות במשלוחים, במחנות הריכוז ובחיים באזורי הכיבוש השונים שבהם שלטו הנאצים במהלך המלחמה. השאר – עבודות ספורות בלבד – מתפזרות בין כמה וכמה סוגיות אחרות, כגון מלחמת העולם בחזית אסיה, או פרקים רלוונטיים בהיסטוריה הגרמנית. הזווית של המבצעים, כלומר הגרמנים ועוזריהם, מופיעה רק בשתי עבודות. יש גם עבודות אחדות בנושאים יוצאי דופן, כגון ההיסטוריוגרפיה הערבית בנושא השואה או זיכרון מחנות היפנים בארצות הברית. אין ברשימה שלפנינו אף עבודה אחת בנושאים הנגזרים מגישות חדשות בהיסטוריה, לדוגמה – וכדוגמה בלבד – המפנה המרחבי. העבודה היחידה העוסקת בזה היא תזה לתואר שני על תפיסות של מרחב גאוגרפי וזהות לאומית בגרמניה, אך היא מסתיימת ב-1933. פרופ' גיא מירון מן האוניברסיטה הפתוחה עורך מחקר על תפיסות של זמן בקרב יהודי גרמניה בעידן הנאצי.

על פי אותם קריטריונים מיינה הוועדה גם את התזות לקבלת תואר שני ברשימת המחקרים. כוללות בה כשבעים עבודות. כמחצית מהן הן עבודות על ניצולים ועל היבטים שונים של זיכרון והנצחה לאחר השואה, וכמחצית עוסקות בעצם מהלך השואה ובהקשריה, כשהדגש הוא על ערים ומקומות מסוימים ובעיקר על אישים וקבוצות אוכלוסייה קטנות יחסית ומוגדרות היטב ('הלוחמים היהודים בליטא', 'ההנהגה החסידית במספר עיירות קטנות בעת השואה', 'השוטרים היהודים בגטאות', 'הנערות בצריף 28 בטרבייזנשטדט' ועוד). דווקא עם עבודות התואר

השני האלה, שהן מוגבלות יותר בהיקפן והדרישות בעניינן אינן כה מחמירות, נמנות עבודות אחדות שיש בהן ייחוד ושכותרותיהן לפחות מעניינות ומושכות תשומת לב. דוגמאות אחדות: "היהודים בתעשיית הנפט והצלתם בשואה", "ניתוח הפונקציה החברתית של רגשות בחברת אסירים (שטוטהוף)", "האינסטינקט לחיים במחנות המוות", "הקונפליקטים ביחסם של יוצאי גרמניה לניצולי השואה". בקבוצת עבודות זו כלולה גם העבודה היחידה ברשימה כולה שאיננה עוסקת ביהודים כקורבנות אלא בסינטי ורומה, וכן עבודה על "סימון היהודים על ידי הנאצים" ועל "בתים של קציני אס-אס ליד מאטהאוזן ואשוויץ". נראה שיש בין החיבורים האלה עבודות מקוריות וחדשניות.

האוניברסיטאות סיפקו מידע על מחקרים בנושא השואה שעושים חברי וחברות הסגל שלהם. אוניברסיטת בר-אילן דיווחה על חמישה מחקרים בתחום שחברי סגל במחלקה לתולדות ישראל עושים, ואוניברסיטת חיפה דיווחה על מיזם מחקר אוצרות של אומנים יהודים שנספו בשואה, הנעשה בשיתוף תלמידי מחקר במסגרת "התוכנית הבין-לאומית לתואר שני בלימודי שואה" שבאוניברסיטה זו. את התוכנית הזאת באוניברסיטת חיפה מנהל פרופ' אריה (אריק) כוכבי. יש בה מחקר והוראה באנגלית לקבוצה של תלמידי תואר שני (בעיקר) ודוקטורנטים, והיא כוללת גם משתתפים מחו"ל העוסקים במחקר בנושאים שונים הקשורים לשואה.

אוניברסיטת תל אביב מקיימת במכונים ובמרכזים השונים שלה במדעי הרוח ובמדעי החברה מחקרים רלוונטיים, ובהם כמה מחקרים קבוצתיים. מכון מינרבה להיסטוריה גרמנית דיווח על שני בתר-דוקטורנטים בתחום וכן על שני מיזמים משותפים, מקיפים יותר, המתנהלים בו: האחד על "חושבים, ייצוג, ושאלת ההיסטוריה הגרמנית", והשני – מחקר רב-תחומי בספרות, באומנות ובלימודי התרבות. המכון לחקר האנטישמיות והגזענות ע"ש סטפן רוט דיווח על שלושה חוקרים אורחים העוסקים בתחום, והמרכז לחקר התפוצות דיווח על ארבעה מחקרים אינדיבידואליים שעושים בתר-דוקטורנטים בנושאים מגוונים ועל מחקר משותף (של שלושה חוקרים) על "החייל היהודי במלחמת העולם השנייה". כמו כן במכון הרצוג לחקר ההזדקנות והזקנה מקיימים כמה חוקרים מיזם בנושא טראומת השואה והסתגלותם של הניצולים.

באוניברסיטה העברית בירושלים עוסקים חוקרים מתחומים שונים בהיבטים מגוונים של השואה. מרכז קבנר להיסטוריה גרמנית מארח שלושה בתר-דוקטורנטים בתחום וניהל כמה מחקרים משותפים בשנים האחרונות, כגון מחקר על "תרבות עירונית ברייך השלישי" ו"אומנים יהודים שגלו מגרמניה לאחר 1933". במרכז מינרבה ע"ש רוזנצוויג אושר לאחרונה מימון למיזם שיתעד מחדש את מחנה וגטו טרייזנשטט, ומחקרים אינדיבידואליים נעשים גם בפקולטה למשפטים ו"קניין רוחני בשואה" ובחוג למוסיקולוגיה.

במוסדות החוץ-אוניברסיטאיים בולט במיוחד מוסד **יד ושם**. המיזמים שלו

נערכים כולם במסגרת שיתופים בין-לאומיים, ובהם מחקר על היחסים הבין-אתניים בין היהודים לסביבתם בשטחי ברית המועצות שנכבשו בידי הנאצים ומחקר על סוגים שונים של רשתות חברתיות בשואה (לסיוע והצלה, רשתות מלשינים ועוד). המכון הבין-לאומי לחקר השואה ביד ושם כולל שלושה מרכזי מחקר: על יהודי גרמניה, על השואה בפולין ועל שואת יהודי ברית המועצות, כמו גם מרכז לחקר תוצאות השואה והשלכותיה, וכן הוא עורך ומקדם מיזמי מחקר מקוונים. בעת כתיבת הדברים האלה עוסקים שם במחקר על השילוחים בפולין שבעה חוקרים במשרה מלאה, וכן פועלת קבוצה נוספת ומתחלפת העושה מחקר על אתרי רצח שנשכחו בברית המועצות לשעבר. במכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח יש מרכז לתיעוד יהדות צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, וכן עובדים בו שני חוקרים על קורות היהודים במרכז אסיה בתקופת השואה ועל השואה בקווקז.

כל מה שהוצג לעיל מצביע על נטייתם של חוקרים צעירים במוסדות האקדמיים בישראל לעסוק בשאלות של **זיכרון והנצחה** יותר מבושאי ה**ליבה** של חקר השואה, אך הפעילות המחקרית במכונים השונים, אם באוניברסיטאות ואם מחוצה להן, מאזנת במשהו את הנטייה הזו. זאת ועוד, נראה שמרבית החוקרים בתחום מסתפקים בנושאים מוגבלים וקונוונציונליים למדי, גם אלה העוסקים בזיכרון וגם אלה העוסקים בליבת נושא השואה. הם מתרחקים משאלות מקיפות יותר או מנושאים שיש להם מצע תאורטי או מתודולוגי חדשני. ההתמקדות המחקרית ביהודים אומנם מובנת, אך שאלות אחרות, הקשורות במבצעים, למשל, או בקורבנות שואה אחרים, נדחקות לשוליים. בסופו של דבר נוצרה בתחום מחקר השואה מעין "חלוקת עבודה" בין חוקרים ישראלים לעמיתיהם בחו"ל, בעיקר חוקרים בגרמניה או בארצות הברית. אבל אם אכן יתבררו כיווני המחקר מחוץ לישראל כמכריעים בתחום, הדבר עלול לגרור עימו צמצום מסוים של המבט על תולדות השואה בישראל. לכאן שייך גם ההיעדר הכמעט מוחלט של מיקוד המחקר בשאלות של יחס המעצמות, הן המערביות והן ברית המועצות, ליהודי אירופה לפני השואה, בעת השואה ואחריה אף שיש פה ושם נגיעה בנושאים אלה שבלטו במחקר לפני עשורים אחדים. הוא הדבר באשר לניסיונות של הצלה או התערבות בנעשה באירופה מצד מוסדות, ארגונים והנהגות יהודיים בעולם שמחוץ לשליטת גרמניה.

הכשרת חוקרי שואה

הראשונים שעסקו בישראל בשואה ובחקירתה היו ברוב המקרים בעצמם ניצולי שואה, בעיקר ממזרח אירופה, ששילבו את זיכרונותיהם האישיים והמשפחתיים ביריעה רחבה יותר של אירועי השואה מבלי שהייתה להם במקרים רבים הכשרה היסטורית במחקר או התנסות במתודולוגיה הכרוכה בבדיקת עדויות או בחקר

ארכיוני. במשך השנים הצטרפו אליהם חוקרים שהוכשרו במחקר היסטורי באוניברסיטאות ובמכוני מחקר. כך נוצרה תשתית של קהיליית מחקר מיומנת ששלטה גם בשפות הדרושות והייתה בעלת ידע היסטורי מקיף והשוואתי. התפתחות חקר השואה בחו"ל, הן במוסדות יהודיים והן בקהילה האקדמית הבין-לאומית, סייעה גם היא להעמיד את חקר השואה על בסיס מחקרי איתן.

לא היה אפשר להתעלם מהבדלים בדגשים ובהערכות (בייחוד במה ששייך להבדלי גישות בין מסמכים ביורוקרטיים לעדויות של ניצולים וקורבנות), אבל בדרך כלל לא היה ספק באשר לאינטגרציה של חקר השואה במחקר ההיסטורי כשלעצמו. כפי שעולה מסקירת מצב המחקר לעיל, ניכרת בחקר השואה בישראל בשנים האחרונות נטייה להתמקד בייצוג השואה ביצירה האנושית בספרות ובאומנות בכלל יותר מבחקר היסטורי של אירועי השואה עצמם על היבטיהם השונים. הסיבות לכך הן מורכבות ולא תמיד נראות לעין. הן קשורות במידה לא מבוטלת גם בהכשרתם המקצועית של דורות החוקרים הצעירים בארץ: הנטייה במחקר ההיסטורי הבין-לאומי להדגיש את היבטי הייצוג של אירועים היסטוריים במקום דיון בלעדי ב"מה שהיה באמת" השפיעה לא במעט על רכישת כלי המחקר ושינתה את דרכי הכנת התשתית המתודולוגית. לכך נלוותה לעיתים גם התופעה שבה הדור הצעיר של חוקרי שואה כבר אינו "בן בית" בשפות האירופיות השונות ובתרבויותיהן. לעיתים, בגלל התמקדות בלעדית בשואה, ניכרים היעדרו של האופק הרחב של ידע היסטורי הכרוך בלימוד יסודי בתולדות אירופה במאות התשע-עשרה והעשרים וחשיפה מעמיקה של תולדות הארצות הרלוונטיות, כולל היבטים ההיסטוריים של יחסי יהודים ולא-יהודים או עלייתן של אידאות גזעניות, שאליה נלוותה גם צמיחתה של האנטישמיות המודרנית. חוסר הכשרה במחקר היחסים המורכבים בין שנת ישראל הנוצרית המסורתית לאנטישמיות הפוליטית המודרנית והיעדר ידע היסטורי, שמטבע העניין כרוך בתולדות אירופה מראשית הנצרות, הובילו לעיתים לניתוק אירועי השואה מן ההקשר ההיסטורי הרחב הן של ההיסטוריה הכללית והן של תולדות ישראל. בלי להיכנס לדיונים מתודולוגיים מורכבים אפשר להעיר כי החסרים האמורים בהכשרת החוקרים בתחום הובילו לפנייה לסוגי שיח "רכים" יותר, בהשפעות פוסט-מודרניסטיות, במקום ההתמקצעות ברוח המתודות הנוקשות יותר של מחקר היסטורי ארכיוני.

מחקר היסטורי בעל היבטים מקיפים וידע רחב הן מבחינת התכנים והן מבחינת המתודולוגיה מצריך רכישת הכישורים הנחוצים להתמודד עם האתגרים המורכבים של הנושא ולשיבוצו בהבנה היסטורית מקפת. לא כל הכישורים נחוצים לכל חוקר, ויש להתאימם לכל נושא לגופו, אבל יש להימנע ממצב שבו חוקר בנושא כלשהו הקשור בשואה ידע נקודתית רק על הנושא המצומצם שאותו הוא מבקש לחקור, ויחסר לו ידע היסטורי מקיף יותר הרלוונטי לנושא מחקרו. ככלל ניתן להצביע על הנושאים האלה החיוניים – ברמות שונות – לכל חוקר שואה:

- ידע היסטורי כללי בתולדות אירופה המודרנית וידע ספציפי על תולדות המדינה או החברה הרלוונטי להיבט המסוים של השואה שאותו הוא מבקש לחקור;
 - לצד זאת ידע על הציבור היהודי באותה חברה, כולל דפוסי הגירה, ריבוד חברתי וניעות (מוביליות) חברתית, דפוסי התיישבות ותולדות היחסים בין יהודים ללא-יהודים באותה חברה; הכשרה מתאימה בתחומי התרבות היהודית על היבטיה השונים וההתפתחויות הרעיוניות והמחלוקות הפוליטיות הקשורות בכך;
 - ידע על התנועות הלאומיות בחברה הרלוונטית, כולל נסיבות עלייתן של תנועות אנטישמיות באותן חברות; בחברות רב-לאומיות (פולין-ליטא ההיסטורית, האימפריה ההבסבורגית); ידע על יחסים בין הקבוצות האתניות-דתיות השונות בינן לבין עצמן ובין כל אחת מהן ובין הציבורים היהודיים; ידע על מעמדם הכלכלי והחברתי של היהודים טרם השואה באותה חברה, כולל מידת התערותם בתרבות הרוב ותרומתם לספרות ולאומנות;
 - ואחרון-אחרון חשוב: שליטה – ברמות שונות – בשפה או בשפות הרלוונטיות. קשה לתאר יכולת לעשות מחקר נאות במדיניות הנאצית בלי שליטה בגרמנית, או בשואה בפולין – בלי שליטה כלשהי בפולנית וביידיש. היעדר ידע כזה מונע מן החוקר גישה לחומר ארכיוני החיוני להבנת התופעות הנחקרות. הסתמכות על מקורות משניים שלא בשפת המקור פותחת פתח להטיות ולעיוותים שלעיתים החוקר הנעדר שליטה בלשון המקור עשוי שלא להיות מודע להם.
- זהו נטל לא פשוט, אך אין מנוס ממנו. נסתפק כאן בדוגמה אחת: כדי לכתוב על ספרות ילדים בטרזיינשטט יש לשלוט בצ'כית ובגרמנית וגם להכיר את ספרות הילדים באותה תקופה שנכתבה בשפות אלה או תורגמה אליהן. בלעדי זה קשה להציג ספרות זו כראוי בהקשר ההיסטורי והאנושי של כתיבתה.

הוראה אקדמית

להלן נדון בהוראה האקדמית באוניברסיטאות ובמכללות על סמך החומר שמוסדות אלה שלחו אל מזכירות הוועדה, ובו דיווחו על הקורסים שנלמדו בהם בשנת 2018, מסרו את כותרות הקורסים ואת שמות המרצים וציינו את שיוכם לשלב זה או אחר בלימודים האקדמיים. הדוח מתייחס גם להוראה במוסדות שאינם אוניברסיטאות או מכללות, שראו לנכון לשלוח פרטים על ההוראה בהם בנושא השואה.

מיפוי התחום

מספר הקורסים שפרטיהם נשלחו אל הוועדה הוא יותר מ-250 (וזהו לכאורה נתון מעודד, המצביע על העניין הניכר בתחום). אולם יש להבחין מייד בין קורסים שעיקרם

הוא השואה, לבין אלה שהיא נזכרת בהם בקצרה אגב דיון בנושאים רחבים אחרים (כמו ייצוגי העבר במרחב הציבורי או הקורבנות בשיח המשפטי) ולא לה שבמהלך קורס שלם מוקדשים לה בין שיעור אחד לארבעה. בדיקה מדוקדקת של הרשימה המפורטת מעלה שמספרם של הקורסים האלה, הן הרחבים בהיקפם והן אלה המקדישים זמן קצר לדיון בשואה (כמו מבוא לקולנוע ישראלי, תיאטרון ויהדות וסוגיות בהיסטוריה גרמנית מודרנית), הוא 37, ובכך יורד מספרם של הקורסים הרלוונטיים לדוח זה ל-218. את הקורסים המציעים מבט על הזמן שלפני השואה ועל זה שלאחריה השארנו בדוח משום שהם עוסקים בהקשרים ההיסטוריים הנדרשים (כמו העולם היהודי במזרח אירופה מ-1945 עד 1970 או מקולוניאליזם ואימפריאליזם גרמניים עד לשואה). אותם 218 קורסים נלמדים ב-19 מוסדות, אוניברסיטאות ומכללות, אך הרוב המכריע שלהם נלמד בשמונה מהם, והם האוניברסיטאות בר-אילן, העברית בירושלים, חיפה, תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה והמכללות גליל מערבי, הרצוג וסמינר הקיבוצים. הרוב המכריע של הקורסים נלמד בחוגים להיסטוריה של עם ישראל והיסטוריה כללית, ומיעוטם בחוגים לחינוך, ספרות, משפטים, קולנוע, סוציולוגיה ומחשבת ישראל.

מספרי הקורסים בחתך נושאי

הרשימה המובאת להלן כוללת 21 תחומי הוראה. שני הראשונים שבה שייכים לשואה, והיתר שייכים להקשרים ההיסטוריים והאידיאולוגיים ולנושאי ייצוג והנצחה.

שואה:

השמדת היהודים ("הפתרון הסופי") – 11

תולדות השואה, תולדות היהודים בשואה ותגובותיהם – 42

הקשרים היסטוריים ואידיאולוגיים:

נאציזם וגרמניה הנאצית – 13

תורת הגזע ופשיזם – 5

מלחמת העולם השנייה – 6

רציחות עם וחקר רצח המוני – 8

ההיסטוריה שלפני השואה ולאחריה – 8

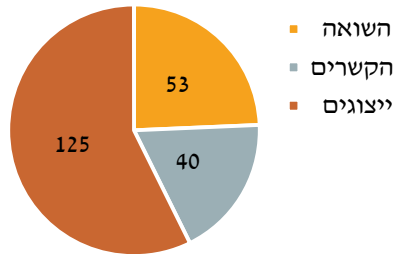
ייצוג והנצחה:

ספרות, שירה, ספרות ילדים – 12 ועוד 5 קורסים שבהם עיסוק מועט בשואה

תרבות ואומנות – 6 ועוד 4 שבהם העיסוק מועט

- קולנוע – 7 ועוד 5 שבהם העיסוק מועט
- חינוך, הוראה וחקר ההוראה – 12 ועוד 2 שבהם העיסוק מועט
- הגות יהודית על השואה, שאלות פילוסופיות, הלכה ומוסר – 16
- שואה ומשפט – 12, ברובם העיסוק הוא מועט
- זיכרון, הנצחה ועדות – 25
- מסעות – 3
- מגדר – 3
- סוציולוגיה – 6, בכולם העיסוק הוא מועט
- היסטוריוגרפיה – 1
- הנחיה – 3
- כלליים – 3

קורסים 2018

סה"כ = 218 קורסים בנושאי הליבה בשואה וסובב ליבה

שני הנושאים הראשונים ברשימה זו ("הפתרון הסופי" ותולדות השואה, תולדות היהודים בשואה ותגובותיהם) הם נושאי ליבה, כלומר אלה שעניינם האירועים ההיסטוריים בתקופת השואה עצמה. הנושאים הבאים אחריהם (מנאציזם וגרמניה הנאצית ועד ההיסטוריה שלפני השואה ולאחריה) עוסקים בהקשרים היסטוריים ואידאולוגיים, ואילו הנושאים האחרונים (מספרות, שירה וספרות ילדים ועד כלליים) דנים בייצוגי השואה ובהנצחתה. הראשונים זוכים ל-53 קורסים המוקדשים בשלמותם לשואה, הבאים אחריהם – ל-40 קורסים, ואילו האחרונים זוכים ל-125 קורסים (שלמים או בעלי עיסוק מצומצם) – פרופורציה המדברת בעד עצמה. החשש שנושאי הייצוג מסיטים את תשומת הלב מן הליבה אל ההיקף אינו מתממש במקרה זה, בייחוד כשמדובר בהוראת תולדות היהודים בשואה ותגובותיהם, שהוא נושא ההוראה המרכזי, והוקצו לו 42 קורסים. אחדים מהקורסים רחבים יותר ולמשל "יהודי רוסיה במאה העשרים", אך רובם המכריע עוסק בקורות היהודים והקהילות היהודיות בתקופת השואה מזוויות שונות ומגוונות. עוד שני נושאים זוכים למספר

רב של קורסים והם זיכרון, הנצחה ועדות (25 קורסים) שבתוכם תת-הנושאים המרכזיים הם זיכרון השואה בחברה הישראלית ושאלות של זהות, וכן הגות יהודית במובנה הרחב – 16 קורסים.

בעיות בתחום

סקירת המצאי מבחינת כותרות הקורסים ונושאייהם מעלה שכמה נושאים נעדרו כמעט לגמרי מן ההוראה בתחום בשנת 2018: נתון מעניין הוא שכמעט אין קורסים על תנועות הנוער היהודיות והציוניות בתקופת השואה ברשימה שלפנינו. כמעט אין דיון בתהליך הפיכתן מתנועות למחתרות ובלחימה של חבריהן בגטאות ובפרטיזנקה, והרי ההוראה והעיסוק המחקרי בנושאים אלה שיקפו בעבר את האתוס הישראלי, שהזדהה עם ביטויי התגובה האקטיבית ועם לחימה וגבורה וראה בחברי תנועות הנוער את מי שהגשימו את האתוס הזה ברגעים הקשים ביותר. חברי הוועדה קיבלו לעיונם מחקר שבחן את השינויים באתוס זה במהלך השנים ואת השפעתם על כלל מערכת החינוך בארץ, מהדגשת הגבורה והכוח היהודי לאורך הדורות בשנות הארבעים – בהשפעת מלחמת העצמאות – והעמדת מצדה כסמל הנכון לעומת יבנה וחכמיה והציונות כממשיכתה של הדגשה זו, ועד להדגשה בשנות השישים והשבעים של השואה כנושא כלל-יהודי ושל המאבק על צלם האדם בכלל – בהשפעת מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. האינתיפאדות והעימותים משנות האלפיים ואילך המשיכו את טראומת השואה ששתי מלחמות אלה חיזקו, אך הדגש בהוראה עבר חלקית אל המשמעות האוניברסלית של רצח עם לפי דרכם של חסידי ראית השואה כחלק מן ההיסטוריה היהודית, האירופית והכללית. כנגדם עומדים אלה הדוגלים בהדגשת ההיבטים היהודיים הספציפיים. גם אין התמקדות ביחס העולם הלא-נאצי ליהודים, כולל אפשרויות או ניסיונות הצלה או הוראה ממוקדת של יחס העולם היהודי החופשי לנעשה באירופה.

במחלוקות סביב התפנית הזאת נדון גם בפרק הבא של הדוח. הוויכוח בין הדגש הציוני-לאומי לבין זה האוניברסלי-כללי והוויכוח על מאפייניה הייחודיים של השואה, או חוסר תקדימיותה, לעומת ראיתה כאירוע שהוא חלק מרצף של רציחות עם משתקפים בחומר נוסף שהוגש לוועדה. ללא קשר ביניהם, ככל הנראה, שלחו פרופ' גלילי שחר ופרופ' דניאל בלסמן עם פרופ' עמוס גולדברג את הדברים האלה: פרופ' שחר, העומד בראש מכון מינרבה להיסטוריה גרמנית באוניברסיטת תל אביב, כתב שתחום לימודי השואה הוא פרק בתולדות היהודים ועמי העולם, ויש ללמד אותו מתוך הקשרים היסטוריים רחבים, במבט השוואתי וביקורתי, כחלק ממקצועות ההיסטוריה הכללית, מדעי היהדות, ספרות השוואתית ופילוסופיה, ובזיקה ללימודי האסלאם והמזרח התיכון וללימודים פוסט-קולוניאליים. הוא התייחס גם לצורך

לבחון את הנרטיבים לסוגיהם, וככל הנראה כוונתו לבחינה ביקורתית של הנרטיבים המקובלים על החוקרים ועל המרצים בארץ.

עמדתו של פרופ' שחר לא מומשה במציאות, משום שמכון מינרבה אינו כולל הוראה בפעילויותיו. לעומת זאת הוראת נושא הג'נוסייד היא במרכז תוכנית הלימודים באוניברסיטה העברית בירושלים, שאותה מפעילים פרופ' בלטמן ופרופ' גולדברג, וכתרתה: "לימודי השואה, רצח עם ואלימות המונית". היא מתבססת, לדברי הכותבים, על הצורך להביא את הסטודנטים להבנה אינטגרטיבית רחבה של התופעה ההיסטורית של רצח עם ואלימות המונית, שהשואה היא אירוע מרכזי בה. כיוון שהתחום הוא אינטרדיסציפלינרי במובהק הוא נלמד בפקולטות ובחוגים השונים שבאוניברסיטה העברית בירושלים, והלימודים מרוכזים בפורום ללימודי שואה, רצח עם ואלימות המונית, שמשותפים בו כ-30 תלמידי מחקר לתארים מתקדמים. מטרת התוכנית היא להכשיר תלמידים שתולדות רציחות העם הן חלק אינטגרלי מהשכלתם, ועם זאת הכותבים מודים שרוב תוכנית הלימודים ורוב תלמידי המחקר מתמקדים בחקר השואה ובהקשריה התרבותיים מאז ועד עתה.

מיפוי הקורסים שנלמדו השנה בארץ אינו מאפשר לנו לומר כיצד הוויכוח הזה בין החוקרים משתקף בהוראה באוניברסיטאות, ודבריהם לעיל של השלושה הם רק דוגמה לוויכוח שהוא נרחב בהרבה, ובו נדון גם בפרק הבא – על מקומה של השואה בין הפרטיקולרי לאוניברסלי ובין הייחודי לרצף רציחות העם. אפשר לומר שבאוניברסיטה העברית בירושלים ההוראה נגזרת מתוך ההשקפה שהוצגה לעיל, וייתכן שאפשר לומר ש-42 הקורסים על קורות היהודים ותגובותיהם, הנלמדים ביתר המקומות, מצביעים על התרכזות בהיבטים היהודיים-לאומיים. עם זאת יש להדגיש כי הכותרות הקצרות של הקורסים אינן מצביעות על תוכנם, וייתכן שהם מגוונים יותר, לפי השקפתם של המרצים השונים, ונעים בין שני צירי הוויכוח.

דברים אלה מעלים לפנינו את השאלות האלה: האם נושאי המחקר העכשוויים באים לידי ביטוי בהוראה באוניברסיטאות ובמכללות? היש קשר בין המחקרים העכשוויים ונושאייהם לבין ההוראה בחינוך הגבוה, או שההוראה היא מקרית ונקבעת לפי מצאי התקנים והתאמת המסגרות ולפי האפשרות המעשית להעסיק מרצים/ות?

זאת ועוד, היש המשכיות בין הלימודים לתואר הראשון לבין הקורסים הנלמדים לתואר השני המאפשרת להקנות לחוקרי השואה העתידיים תמונה שלמה? הקורסים הכלולים בחומר שבחנה הוועדה מתחלקים לכאלה שנועדו לתלמידי התואר הראשון, לתארים מתקדמים, כלומר תואר שני ודוקטורט, ולקורסים המשותפים לכולם. על פי החומר שבידינו, קשה לקבוע אם יש המשכיות מתוכננת ועקיבה בין לימודי תואר אחד למשנהו בתוך כל מוסד ומדובר באוניברסיטאות בלבד, שכן המכללות מעניקות רק תואר ראשון, או שמא גם כאן הקורסים מוצעים שלא על פי תוכנית קבועה אלא על פי זמינות סגל מתאים. בשל קושי זה לא ניתן להצביע על זיקה ברורה בין מגמות מחקר השואה העכשווי לבין מצאי ההוראה במוסדות האקדמיים.

עיון בהיצע הקורסים הניתן במוסדות השונים מעלה כי אף אחד מהמוסדות האקדמיים אינו מצליח להקנות לתלמידיו תמונת רחבה ומקיפה של התחום. בחלק מהמוסדות חסרים קורסים אשר יאפשרו דיון במדיניות הגרמנית (וכלפי יהודים) וכלפי קבוצות ולאומיים (נוספים) לצד עיסוק מעמיק בחיי היהודים וביחסן של קבוצות האוכלוסייה המקומיות השונות אליהם, על השונות הרבה שהייתה ביניהן. הקורסים המוצעים אינם מאפשרים הכרה יסודית של המרחב הגאוגרפי הרחב שבו התרחשה השואה, ובמרביתם אין אפשרות ללמוד לעומק את תולדות היהודים בשואה במזרח אירופה ובמערבה. יש מרחבים גאוגרפיים, ובהם ארצות הבלקן, צפון אפריקה ובעלות הברית, שכמעט אינם מופיעים בתוכנית הלימודים. בדומה לזה, לבד מקורס מבוא הקיים במרבית המוסדות, לא נמצא היצע מספק של קורסים שיש בהם דיון מעמיק ברצף ההיסטורי השלם של השואה. למשל: החוקרת הפעילה היחידה העוסקת במערב אירופה עובדת באוניברסיטה העברית בירושלים בחצי תקן ועוסקת באיטליה; אין באף מוסד אקדמי ישראלי חוקר העוסק בחקר השואה ובהוראתה בהולנד, בצרפת או בבולגריה. למעשה באוניברסיטאות בן-גוריון, בר-אילן וחיפה אין אף חוקר אחד פעיל העוסק בחקר נושאי הליבה, אף שבמוסדות הללו יש העוסקים בחלק מהקשרים ההיסטוריים והאידיאולוגיים של התקופה. משמעות הדבר היא שאין אף מוסד אקדמי אחד בישראל שניתן להתמחות בו ביסודיות ולעומק בחקר השואה.

כמו כן סקירת המצאי בשנים שנבדקו מבחינת כותרות הקורסים ונושאים מעלה כי נושאים מרכזיים נעדרים כמעט לגמרי מן ההוראה בתחום. נושאים שבעבר זכו לעיסוק רב נעלמו כמעט לחלוטין, אך גם נושאים אחרים שעמדו בשנים האחרונות במוקד המחקר אינם זוכים להתייחסות מספיקה בהוראה. כפי שראינו, אין כמעט קורסים על תנועות הנוער היהודיות והציוניות בתקופת השואה, על הפיכתן מתנועות למחתרות, ועל לחימתם של חבריהן בגטאות ובפרטיזנקה. גם שאלות כדוגמת החוק הבין-לאומי ומקום השואה בהתפתחותו, ממשפטי נירנברג והלאה, או דיון מעמיק במעורבות עמי אירופה ברצח היהודים אינם קיימים במידה מספקת בהיצע הקורסים.

גם ההקשרים ההיסטוריים שבבסיס מחקר מעמיק של השואה לוקים בחסר במידה ניכרת. אומנם קיימת הוראה על אודות תולדות עם ישראל טרם השואה ולאחריה, אך הקשרים אחרים לוקים בחסר, ובהם אנטישמיות, נאציזם וגזענות. אחד הדברים המפתיעים בנושא ההקשרים של השואה הוא היעדר עיסוק, כמעט מוחלט, בקשר שבין מהלכי המלחמה לשואה. יש לציין שחסר זה קיים לא רק בישראל אלא גם בהוראה ובמחקר על השואה בחו"ל. דומה שיש חוסר עניין אקדמי בעובדה הפשוטה שהשואה אירעה במסגרת המלחמה, וללא המלחמה אין ספק שלא הייתה מתרחשת. קיים נתק בין מחקר מלחמת העולם השנייה והוראתה האקדמית לבין העיסוק בשואה, והדבר פוגם פגימה חמורה בכל ההתייחסות לאירועי השואה. הוראת היסטוריה צבאית בכלל מועטת היום בישראל, כמו במוסדות רבים בחו"ל.

מאז פרש פרופ' מרטין ון קרפלד מן האוניברסיטה העברית בירושלים לגמלאות, כמעט שאין עוסקים בתחום לא במחקר ולא בהוראה. מי שאינו מתמצא בהיסטוריה צבאית בכלל ובהיסטוריה של מלחמת העולם השנייה בפרט יתקשה מאוד בניתוח ובהסבר של אירועי השואה. בחומר שבדקה הוועדה כמעט אין זכר לנושא הזה. גם הדיון ברצח עם שנוכח בחומר שנבדק הוא בעייתי. עיסוק בצד הסוציולוגי והתקשורתי של רצח עם מצאנו באוניברסיטה הפתוחה, שם היו בשעתם קורסים בנושא רצח עם בהוראת פרופ' יאיר אורון ופרופ' בנימין נויברגר, ברם מאז פרישתם אין המשך מסודר להוראה זאת. באוניברסיטת חיפה מלמד ד"ר איהריג, אורח מחו"ל, את רצח הארמנים, גם מתוך השוואה לשואה. לא מצאנו עיסוק הוראתי, בוודאי לא מחקר, ולא השוואה לשואה אף באחת מרציחות העם החשובות של המאות האחרונות – לא רציחות קולוניאליסטיות, לא השמדת ההררו והנמה בנמביה של היום, לא בנושא הארמנים (לבד ממה שצוין כאן), לא קמבודיה, לא דרפור, לא סוריה ולא ניגריה. גם לא נמצאה הוראת היבטים תאורטיים של הדיון ברצח עם, אלא מעט בקורסים של פרופ' בלטמן ופרופ' גולדברג באוניברסיטה העברית בירושלים.

בעיה נוספת העולה מעיון בחומרים שהוגשו היא כי חלק ניכר מהדיון בהקשרים ההיסטוריים והאידיאולוגיים של השואה הוא כללי ביותר, והקורסים הנלמדים בארץ מציעים עיון שטחי בתחומים מרכזיים אלו. למשל, בחומר שנמסר לוועדה נמצא רק קורס אחד, בתחום המשפט, העוסק בניסיון לשקם חברה שעברה אירוע טראומטי של זוועה המונית רצח עם ("צדק מעברי" [transitional justice] בבר-אילן, ד"ר א' דורון).

אתגרים ומחלוקות

בחינת חקר השואה והוראתה במוסדות האקדמיים במדינת ישראל מציבה כמה בעיות, מעלה שאלות יסוד ומציגה אתגרים מרכזיים.

בראשית הדברים נציין מחלוקת יסודית העולה מחלק מהחומרים שהוגשו לוועדה בנוגע למתח שבין הצורך לחקור את השואה כתחום דעת העומד בפני עצמו לבין הדרישה לשלב את מחקר השואה בהכרח במסגרת לימודי הג'נוסייד. עמדות אלו נושקות לויכוח המתנהל בין החוקרים בתחום על היות השואה בעלת היבטים ספציפיים וחסרי תקדים לעומת ראייתה כאירוע שהוא חלק מרצף של רציחות עם. כמה חוקרים הגישו לוועדה מסמכים אשר ביטאו עמדות עקרוניות והציגו את תפיסת עולמם בדבר האופן שבו יש לחקור את השואה וללמד אותה. למשל, היו שהדגישו את הצורך לעסוק בתחום לימודי השואה במבט השוואתי, פרוגרסיבי וביקורתי, לא רק כחלק ממקצועות ההיסטוריה הכללית, מדעי היהדות, ספרות השוואתית ופילוסופיה, אלא גם בזיקה ללימודי האסלאם והמזרח התיכון וללימודים פוסט־קולוניאליים. בדומה לזה הועלו שאלות בדבר ההצדקה להתמקדות ביהודים כקורבנות רצח עם מסוים אנגב ביקורת שיש בכך ראייה אתנוצנטרית פסולה. אחרים הצביעו על שינוי שכבר נערך בלימודי השואה במוסדם, למשל: באוניברסיטה העברית בירושלים הנושא נלמד בשנים האחרונות במסגרת התוכנית: "לימודי השואה, רצח עם ואליומות המונית", אשר מטרתה להביא את תלמידיה לידי הבנה אינטגרטיבית רחבה של הג'נוסייד והאליומות ההמונית כתופעה היסטורית שהשואה היא אירוע מרכזי בה. בה בעת יש לציין שעל אף עמדות עקרוניות אלו נאמר כי גם תוכנית זו מותמקדת ברובה בחקר השואה ובהקשריה התרבותיים, ורוב תלמידי המחקר שלה עוסקים בנושאים הללו.

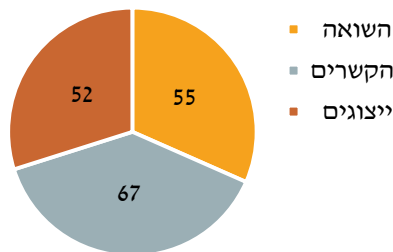
העמדות שהוצגו לעיל הן ביטוי לויכוח נרחב בהרבה – על מקומה של השואה בין הפרטיקולרי לאוניברסלי ובין הייחודי לרצף רציחות העם ועל הביטוי שיש לתת לה בהוראה באוניברסיטאות, וקשה לאמוד כיום את השפעותיו של ויכוח זה בארץ ובעולם. יתר על כן, מוסדות וחוקרים אחרים לא הגישו לוועדה עמדה עקרונית בעלת אופי דומה או שונה, וקשה למצות מתוך שמות הקורסים שנמסרו כיצד תפיסות אלו באות לידי ביטוי במוסדות אחרים ואצל חוקרים שונים. בה בעת יש לציין כי מלבד האוניברסיטה העברית בירושלים קיימים גם במוסדות אחרים הוראה, ובמידה מצומצמת מאוד גם מחקר, בנושא שואה־רצח עם, ואף מכון המחקר של יד ושם עוסק בזה במידה מסוימת.

פירוט המחקר וההוראה שנעשים במוסדות האקדמיים במדינת ישראל במסמכים שהוגשו לוועדה וניתוחם על פי השיוך לחקר השואה, לחקר ההקשרים ההיסטוריים והאידיאולוגיים ולחקר ייצוגי השואה מעלים בעיות יסוד נוספות המוצגות להלן.

א. חוסר איזון בין מישורי המחקר

קיים חוסר איזון בין חקר השואה לחקר ההקשרים ההיסטוריים והאידיאולוגיים שלה ולחקר ייצוגי השואה. לצד עיסוק רב בייצוג ובשאלות של זיכרון, הנצחה, אומנות וחינוך, העיסוק בהקשרים ההיסטוריים והאידיאולוגיים הוא ספורדי ולא שיטתי, והפעילות האקדמית בשואה עצמה אינה מספקת. למשל, מכלל עבודות המחקר הנכתבות במוסדות האקדמיים כשליש עוסקות בשואה, כשליש בהקשרים ההיסטוריים והאידיאולוגיים וכשליש בייצוגי השואה. בה בעת יש לציין כי אומנם מעיון בחומרים שהוגשו לוועדה עולה נטייה של חוקרים צעירים לעסוק יותר בשאלות של זיכרון והנצחה ופחות בנושאי הליבה של חקר השואה, אך העבודה במכונים השונים, אם באוניברסיטאות ואם מחוצה להן, עוסקת בעיקר בנושאים הללו, ובכך מאזנת במשהו את התמונה. כפי שראינו בפרק ב, חוסר האיזון בין המישורים השונים עולה בחריפות רבה יותר מבדיקת הוראת השואה במוסדות השונים: פחות מרבע מהקורסים עוסקים בשואה, כרבע מהם מתמקדים בהקשרים ההיסטוריים והאידיאולוגיים, וכמחציתם דנים בייצוגי השואה.

פרסומים מדעיים של חוקרים ישראלים בכתבי עת שפיטים 2018-2013

סה"כ = 174 פרסומים מדעיים של חוקרים ישראלים בכתבי עת שפיטים

ב. חקר השואה: היצע לא מספק של קורסים ומחקר מוגבל

מנעד הנושאים הנחקרים והנלמדים במוסדות הישראליים אינו מספק בחינה שיטתית ומקיפה של השואה. מלבד העובדה שחקר האירועים והוראתם זוכים לעיסוק הדל ביותר, גם מה שנעשה אינו מקנה תמונה רחבה ומקיפה של התחום, וכנאמר לעיל, הוא מתמקד בעיקר בכמה מוקדים: תוכניים, גאוגרפיים וכתובים. אין כמעט עיסוק במדיניות הגרמנית, בחיי היהודים וביחסן של קבוצות האוכלוסייה השונות אליהם. גם אין מרחב גאוגרפי מספיק לבחינת האירועים הן במזרח אירופה והן במערבה – לא כל שכן בתחומי השפעה נוספים כארצות הבלקן, צפון אפריקה או בעלות הברית, ואין רצף היסטורי שלם העוסק בתקופה זו. יוצא אפוא שאין אף מוסד אקדמי אחד בישראל שניתן להתמחות בו ביסודיות ולעומק בחקר השואה. יש להזכיר ולציין כאן גם כי הדור הצעיר של חוקרי שואה כבר אינו "בן בית" בשפות האירופיות השונות ובתרבויותיהן, והתוצאה היא לעיתים ניתוק אירועי השואה מן ההקשר ההיסטורי הרחב הן של ההיסטוריה הכללית והן של תולדות ישראל. ההתמקדות ביהודים אכן מובנת, אך בגללה שאלות אחרות, הקשורות במבצעים למשל או בקורבנות אחרים, נדחקות לשוליים. אף שגם בעבר הייתה מעין חלוקת עבודה בין חוקרים ישראלים לעמיתיהם בגרמניה או בארצות הברית למשל, נראה כי כיום מגמה זו גוררת בהכרח צמצום מסוים של המבט על תולדות השואה.

ג. הקשרים היסטוריים ואידאולוגיים – היצע לא מספק, לא מאוזן והיעדר מחקר מספק בתחום

עיון במצב המחקר וההוראה של ההקשרים ההיסטוריים והאידאולוגיים ההכרחיים לחקר השואה חושף היעדר עיסוק ממשי שיטתי ומקיף בהקשרים חשובים אלו. לעיתים בגלל התמקדות בלעדית בשואה ניכר גם היעדרו של האופק הרחב של ידע היסטורי הכרוך בתולדות אירופה במאות התשע-עשרה והעשרים ובתולדותיהן של הארצות הרלוונטיות, כולל ההיבטים ההיסטוריים של יחסי יהודים ולא־יהודים או עלייתן של אידאות גזעניות, שאליה נלוותה גם צמיחתה של האנטישמיות המודרנית. גם היחסים המורכבים בין שנאת ישראל הנוצרית המסורתית לאנטישמיות הפוליטית המודרנית מחייבים ידע היסטורי שמטבע העניין כרוך בתולדות אירופה מראשית הנצרות. התוצאה היא לעיתים ניתוק אירועי השואה מן ההקשר ההיסטורי הרחב הן של ההיסטוריה הכללית והן של תולדות ישראל. עיון בחומרים שהוגשו לוועדה מעלה כי חלק מההקשרים ההיסטוריים והאידאולוגיים זוכים למחקר ולהוראה יותר מאחרים, ויש הקשרים שנעדרים כמעט כליל: במרבית המוסדות האקדמיים יש עיסוק בתולדות העם היהודי טרם המלחמה או לאחר סיומה, ובמרביתם ניתן למצוא עיסוק

באירופה של המאה העשרים. לעומת זאת חקר והוראה של תחומים אחרים, ובהם נאציזם וגזענות, לוקים בחסר. הנושא של רצח עם ושואה נוכח בזירה הציבורית והאקדמית, אך השתקפותו בהוראה ובחלק מהמחקר בעייתית. מפתיע במיוחד הוא היעדר עיסוק, כמעט מוחלט, בקשר שבין מהלכי מלחמת העולם השנייה לשואה. אשר לדיון באנטישמיות, אכן נמצא כזה בהוראת השואה ובמחקר הספציפיים לארצות השונות, אף כי הוא חלקי וחסר, אבל בנושא הוראה ומחקר מבחינה היסטורית, פסיכולוגית, משפטית וכיו"ב הוא כמעט אינו קיים. לפיכך אף באחד מהמוסדות האקדמיים במדינת ישראל אין היצע כולל, מאוזן ומאורגן של הקשרים מרכזיים אלו, ולמעשה אין אף מוסד אקדמי אחד שמאפשר ומעודד חשיפה לכלל ההקשרים הנדרשים בתחום.

ד. חקר ייצוגי השואה

כאמור, עיון בחומר שהוגש לוועדה מעלה כי בשנים האחרונות ניכרת בחקר השואה בישראל נטייה להתמקד בייצוג השואה ביצירה האנושית בספרות, ובאומנות בכלל, יותר מבחקר היסטורי של אירועי השואה עצמם על היבטיהם השונים. הסיבות לכך הן מורכבות ולא תמיד נראות לעין: הנטייה במחקר ההיסטורי הבין-לאומי להדגיש את היבטי הייצוג של אירועים היסטוריים במקום דיון בלעדי ב"מה שהיה באמת" לצד היבט של פנייה לסוגי שיח "רכים" יותר, בהשפעות פוסט-מודרניסטיות, במקום המתודות הנוקשות יותר של מחקר היסטורי ארכיוני.

טבעי למדי שחלק ניכר מהדיון בייצוגי השואה עוסק בזירה הישראלית, ובכל זאת על פי כל מה שנאמר למעלה, ובהסתייגויות שהועלו, ניתן לסכם ולומר כי העיסוק בהשפעת השואה על החברה הישראלית, לפי החומר שקיבלה הוועדה, הוא רדוד למדי. ההוראה ספורדית, המחקר לא רב, וקשה לשפוט את טיבם של כל אלה. דווקא העיסוק ביצירות אומנות ובמוסיקה שנוצרו בשואה עצמה אינטנסיבי למדי, ואולי ניתן לומר זאת אף על העיסוק בשואה דרך אומנות ומוסיקה אחרי מלחמת העולם השנייה. כנאמר לעיל, לא נמצאו הוראה או מחקר בעלי משמעות המנסים, במפורש, לבחון את השפעת השואה על החברה הישראלית. מלבד ההוראה והמחקר בהיסטוריה, גם בדיסציפלינות אחרות יש, פה ושם, מאמץ ראוי ללמד ואף לחקור, כנראה בנושא השפעת השואה על החברה הישראלית, אבל גם להפך: השפעת החברה הישראלית על לימודי השואה ומחקר השואה.

לצד בעיות יסודיות אלו רואה הוועדה צורך להצביע על כמה בעיות רוחב:

1. היעדר רצף לימודי

כפי שצוין בסיכומו של הפרק הקודם, לא ברור מן החומר שבתנה הוועדה אם יש המשכיות והעמקה במעבר מהלימודים לתואר הראשון לקורסים הנלמדים בתואר

השני שייצרו אצל התלמיד תמונה שלמה של השואה על כלל ביטוייה. כמו כן הוועדה התקשתה להצביע על קיומה של תוכנית מובנית וברורה במוסדות השונים, ונראה כי לא פעם יש משקל גדול למקריות במצאי הקורסים הקיים.

2. היעדר חדשנות במחקר ובהוראה ומגוון צר של דעות ושיטות מחקריות

נראה שמרבית החוקרים בתחום מסתפקים בנושאים מוגבלים וקונוונציונליים למדי, והדבר נכון למחקר ולהוראה של השואה, להקשריה ההיסטוריים וליציגויה. למשל, מרבית החוקרים מסתייגים משאלות מקיפות או מנושאים שיש להם מצע תאורטי או מתודולוגי חדשני, ואין בנתונים שהוגשו אף עבודה אחת שעוסקת בנושאים הנגזרים מגישות חדשות בהיסטוריה. עם זאת יש לציין כי דווקא בעבודות התזה, שהן מוגבלות יותר בהיקפן ובעומקן, יש עבודות אחדות שהן בעלות ייחוד וחדשנות.

במסגרת זו יש לציין כי עיון בפעילות שמתקיימת במוסדות האקדמיים בישראל מעלה מיעוט דעות וגישות מחקריות בכל אחד מהמישורים שנבדקו. נראה כי צמצום מספר אנשי הסגל הביא לא רק להפחתה ניכרת בנושאים הנלמדים אלא גם להפחתת הדעות והגישות המחקריות שנשמעות בעניין סוגיות מפתח בחקר השואה. ריבוי דעות וקיום מגוון מתודולוגיות מחקריות הוא המונח בבסיס התפתחותה של כל קהילה אקדמית, בבחינת "אין סכין מתחדדת אלא בירך חברתה". זאת ועוד, הכשרתו וטיפוחו של חוקר צעיר, משכיל וביקורתי דורשים חשיפה למגוון דעות, שיטות מחקר, תפיסות עולם ועוד. רק עושר אקדמי שכזה – שלמעשה אינו קיים כיום בחקר השואה באף אחת מהאוניברסיטאות הישראליות – יכול לעודד חוקרים צעירים ובכירים כאחד לפלס דרך עצמאית וייחודית במחקר.

בסופו של דבר, האקדמיה הישראלית אומנם עוסקת בהרחבה בחקר השואה ובהוראתה, אך עיסוקה זה אינו מאוזן ואינו מעמיק, והיא אינה משכילה ליצור קהילה אקדמית תוססת בתחום מרכזי זה. מציאות זו נותנת את אותותיה: אף שבמשך שנים עמדה האקדמיה הישראלית בחזית המחקר על אודות השואה, בשנים האחרונות ניכרת נסיגה רבה בתרומת חוקרים ישראלים לשיח האקדמי חובק העולם בתחום. הסיבות לכך נעוצות בין השאר בפיחות הכללי שחל במדעי הרוח באוניברסיטאות הישראליות כמו גם באתגרים הייחודיים שחקר השואה מציב בפני תלמידי מחקר, ובהם לימוד השפות, ניתוח מקורות ארכיוניים, היעדר מגוון דעות וחוסר הכרת הקשרים רחבים. בעקבות זאת מרבית העיסוק האקדמי בשואה אינו מוקדש לנושא או להקשריו ההיסטוריים והאידאולוגיים, אשר דורשים שליטה בשפות ועיון במסמכים ארכיוניים, אלא בהיבטים שונים של הנצחה וייצוג. תופעה זו הפוכה למגמות המחקריות ברחבי העולם: השואה – בעיקר האירועים עצמם – היא במוקד התעניינות אקדמית ומחקרית בין-לאומית, וחוקרים באירופה ובארצות הברית עוסקים היום, יותר מבעבר, בחקר חייהם הפנימיים של יהודים. כלומר, האקדמיה הישראלית איבדה את הבכורה אפילו בעיסוק המרכזי הזה בחקר תולדות השואה.

שיח השואה בהקשריו בעולם ובישראל

כתיבת חוות דעת על "שיח השואה בהקשריו בחברה הישראלית" אגב התייחסות ל"מעגלי הקשרים פוליטיים, תרבותיים וכו'" – גם "בהקשר הבין-לאומי" – היא משימה לא פשוטה. מעיון בחומר שאספה הוועדה מתברר שההגדרות האלה רחוקות מלהיות מדויקות או אפילו מועילות, כי הן רחבות מדי, ולמעשה הכול כלול בהן. עניין ההוראה בתחומים אלה שונה מעניין המחקר. החומר שאספה הוועדה ושעליו מסתמכים דיוניה הוא בעייתי מעצם טיבו, שכן כל מוסד או חוג פירש את השאלות שהופנו אליו על פי דרכו, והדברים קשים להשוואה. על אף הקשיים הללו הרי יש כאן ניסיון לסיכום דברים מתוך עיון בחומר ומתוך היכרות אישית עם מוסדות, מורים וחוקרים, שאיננה מתיימרת להיות אובייקטיבית.

כנאמר לעיל, בבדיקת הוועדה לא נמצאו הוראה או מחקר בעלי משמעות המנסים, במפורש, לבחון את השפעת השואה על החברה הישראלית. פרופ' חנה יבלונקה עסקה ועוסקת בנושא הזה, ובעיקר בשנות המדינה הראשונות. הדבר אינו משתקף בתוכניות המחקר המתוארות בחומר שנבדק אלא חלקית בלבד, למשל באשר להשפעה על המשפט הישראלי. עם זאת קיימת ביבליוגרפיה שלמה של ספרים ומאמרים שפורסמו הן בישראל והן בחו"ל, העוסקים בדיוק בנושא זה – השפעת השואה על החברה הישראלית – ואין לנו הסבר למה שנראה כפער רציני. נשאלת השאלה אם קיימים בארץ חוקרים אקדמיים נוספים היכולים ללמד ולהדריך מחקר בנושא השפעת השואה על החברה הישראלית. בחומר הביבליוגרפי מצויים שמות של כמה סוציולוגים, אנשי משפט, מומחים לאומנות הקשורה לשואה, ואפילו למוסיקה, שעל פני הדברים היו יכולים לספק, ולו חלקית, חסר זה במצב הקיים.

בנושא זה ובנושאים נוספים בולטים כמה מוסדות, הן בהוראה והן במחקר, שדומה שיש בהם מומחים לנושאים שהוועדה נתבקשה לבדוק. חוץ מהתוכנית החיפאית, שעם כל ערכה היא בכל זאת מוגבלת, בולטת בר-אילן, ובמידה מסוימת גם תל אביב ואולי גם אריאל. כלומר, המסקנה היא שיש חסר, אבל יש כוחות בשטח שיכולים אולי לשנות את המצב לטובה.

בית הספר להוראת השואה של יד ושם אינו מוסד אקדמי, ועל כן לא נתבקש להגיש חומר לוועדה. בבית ספר זה מתקיימים סמינרים אינטנסיביים לסטודנטים, מורים, אנשי משפט, אנשי דת ואחרים, מ-58 מדינות (נכון לשנה שעברה), ולקבוצות ישראליות של מורים ומדריכים, והם עוסקים בנושא היחס שבין השואה לרציחות

עם אחרות, כמובן במסגרת הוראה ולא במחקר. מדובר במספרים גדולים של לומדים אם כי הסמינרים מוגבלים בדרך כלל לשבועיים-שלושה בלבד. הרמה היא אקדמית לגמרי, ניתנות ביבליוגרפיות, ויש מאמץ לקבל משוב לכל סמינר. מלמדים שם מורים ידועים, לדוגמה: ד"ר רפי ואגו, ד"ר קיריל פפרמן, פרופ' משה צימרמן וגם פרופ' יהודה באואר (חבר הוועדה). יש לומר שגם הנושא הקודם, השפעת השואה על החברה הישראלית, מוצא את ביטויי במסגרת זו. גם מלומדים המבקרים בארץ משתתפים מדי פעם במפעל זה, לדוגמה פרופ' איליה אלטמן ממוסקבה או פרופ' ולטר מנושק מאוסטרייה.

כאשר עוברים על רשימת המרצים המלמדים את ההיבטים השונים של תולדות השואה בהקשריה הרחבים נראה שאלה הם, ואך טבעי הדבר, תלמידיהם של מומחים מדור המרצים הבכירים והפרופסורים מן הדורות הקודמים. לא הייתה לוועדה כל אפשרות לבדוק את טיב ההוראה. איננו יודעים אם כותרי ההרצאות ואם הסמינרים משקפים מה שבאמת נלמד שם. אשר למחקר, שם דווקא יש אפשרות כלשהי להתרשם מטיב העבודה, שכן חלק מעבודות התזה והדוקטורט מגיע לדיון בוועדות שונות שחברי הוועדה שלנו משתתפים בהן. אולם גם כאן אפשר רק להתרשם, ואין כל ביטחון שההתרשמות משקפת את המציאות. הרמה הכללית נראית סבירה, אלא שקיימת הבעיה המתמדת של חוסר שליטה בשפות, שכבר הוזכר. בלי ידע כזה העבודה בהכרח מצומצמת. לדוגמה, לא ראינו שום עבודה העוסקת ביהודי יוון לבד מגורל המגורשים מסלוניקי לאושוויץ; בוויכוח הסוער על השתתפות מסיבית של ליטאים ברצח יהודי ליטא קיימת אצלנו ספרות המבוססת בעיקרה על חומר ביידיש, בעברית ובגרמנית (בשוליים גם ברוסית), אבל אין אצלנו שום מורה או חוקר ששולט בליטאית, ואנחנו נסמכים על עבודתו של ד"ר כריסטוף דיקמן, חוקר גרמני השולט בכל השפות האלה (כולל עברית ויידיש). הדבר נכון גם ללטיביה, לסלובקיה ועוד. ההקשר האירופי מצומצם אפוא מאוד.

כנאמר לעיל, מלבד היסטוריה יש עוד דיסציפלינות שיש בהן פה ושם מאמץ ראוי ללמד ואף לחקור, כנראה בנושא השפעת השואה על החברה הישראלית, וגם להפך, השפעת החברה הישראלית על לימודי השואה ומחקר השואה. למחקריה של פרופ' זיוה עמישי-מיזלש בתחום האומנות יש המשך, ובתחום המוסיקה יש התמקדות ביצירות שהולחנו בעיקר בטרזיינשטט (למשל המחזמר "ברונדיבר") או שהושמעו שם (הרקוויאם של ורדי). האמת היא שיצירות מוסיקליות אותנטיות מהתקופה הן בסופו של דבר, ובהכרח, מעטות יחסית. אשר לציור, המצאי גדול יותר, ואפשר לומר שעוסקים בזה הן בהוראה והן במחקר. עניין אחר אבל קשור לכך הוא יצירה אומנותית ומוסיקלית בתר-מלחמתית המנסה לשקף היבטים של התנסויות השואה, וכאן ברור מאוד שמה שנעשה בחו"ל עולה הן בכמות והן בגיוון הנושאים על הנעשה בישראל.

אין בוועדה חברים המתמחים בפסיכולוגיה ובמשפט, לכן התקשו חבריה להביע

דעה על הוראה ומחקר בתחומים אלה. דומה שמי שעוסק בכך הם, ואך טבעי הדבר, חוגים ומוסדות שעניינם בדיסציפלינות אלה, ולא ברורה מומחיותם בנושא השואה. בחומר שנמסר לוועדה נמצא רק קורס אחד, בתחום המשפט, העוסק בניסיון לשקם חברה שעברה אירוע טראומטי של זוועה המונית-רצח עם ('צדק מעברי' [transitional justice] בבר-אילן. המרצה הוא ד"ר א' דורון). דומה שהאקדמיה הישראלית אינה עוסקת באחד מהתחומים המרכזיים של שואה-רצח עם. לעומת זאת ראוי להדגיש את נושא החוק הבין-לאומי ומקום השואה בהתפתחותו, ממשפטי נירנברג והלאה. עוסק בזה פרופ' אריה כוכבי, אבל גם אחרים, והדברים מתחברים לנושא רצח עם. כישלונם של המאמצים להפעיל נורמה מחייבת של חוק בין-לאומי כדי לצמצם מעשי זוועה המוניים, כולל רציחות עם, למרות ניסיון השואה הוא אחד הנושאים החשובים. כדאי לבדוק מה מלמדת פרופ' ליאורה בילסקי, למשל, באוניברסיטת תל אביב. אולי ההכללה כאן אינה מדויקת. איננו יודעים אם מלמדים זאת. ואשר למחקר, לא ראינו ניסיונות משכנעים לעסוק בכך.

עיסוק בהקשרים הבין-לאומיים הוא משימה לא פשוטה. כמה מחברי הוועדה מקיימים קשרים בין-לאומיים בתחום האקדמי בנושא השואה, בין היתר מטעם יד ושם ומטעם הארגון הבין-ממשלתי (International Holocaust Remembrance Alliance) IHRA, המאגד בתוכו כרגע 33 ממשלות ועוסק בחינוך, בזיכרון ובמחקר על השואה. בארגון האמור מאוגדים כ-250-300 מורים, מנהלי אתרי זיכרון ואקדמאים, המחולקים לקבוצות עבודה המנסות לקדם את מטרות הארגון. ליד ושם, ולאחרונה גם ללוחמי הגטאות, יש חלק מרכזי במאמצים אלה. התוצאה היא ביקורים הדדיים, למידה על דרכי הוראה ומחקר, חילופי מידע וכיו"ב, אבל גם מאבקים פוליטיים חריפים בניסיונות לעוות את תולדות השואה, בעיקר – אבל לא רק – מצד ממשלות פולין, הונגריה, ליטא ואחרות. לאחרונה אנו עדים לניסיונות מצד ממשלות, גופים ממשלתיים וכעין-ממשלתיים בכמה ארצות להמעיט במידת שיתוף הפעולה הישיר או העקיף של מדינותיהן או עמיהן באחריות לשואה. בפעילות החוקרים והארגונים הישראליים יש תערובת של עבודה חינוכית, אקדמית ופוליטית, ולא ניתן להפריד בין הדברים. לא רק יד ושם ובית לוחמי הגטאות עוסקים באלה אלא גם אוניברסיטאות ומכוני מחקר, בהזמנים מומחים, סמינרים וכינוסים למיניהם, ודווקא בתחומים אלה יש עבודה לא מעטה. האם היא משתקפת בהוראה ובמחקר בישראל? אין מחקר בנושא, וקשה לתת תשובה לשאלה זו.

לתחום ההקשרים של הוראה ומחקר בנושא השואה שייך כמובן גם תחום האנטישמיות. מרכז קנטור והמכון לחקר האנטישמיות והגזענות ע"ש סטפן רוט באוניברסיטת תל אביב, ובהם עבודתם של פרופ' דינה פורת וחבריה, בראש ובראשונה ד"ר אסתר ובמן וד"ר רוני שטאובר, הם בעלי השפעה בין-לאומית. ראויים לציון בהקשר זה הם הדוחות השנתיים על מצב האנטישמיות בעולם שצוות מרכז קנטור מפרסם זה 25 שנה. גם שם, כמו בכל יתר ההיבטים שעסקנו בהם בדוח,

יש ויכוחים ואי-הסכמות. האם מלמדים אנטישמיות באקדמיה אצלנו, והאם קיים מחקר? בחומר שקיבלנו לא ראינו הוראה של האנטישמיות לא מבחינה היסטורית, לא מבחינה אקטואלית ולא מבחינה סוציולוגית או פסיכולוגית, לבד מכמה יוצאים מן הכלל, שלא כמו לפני עשורים אחדים, אז תפסה הוראת האנטישמיות מקום נכבד בתוכניות הלימודים בחוגים ההיסטוריים. גם מחקר האנטישמיות נראה דל למדי, חוץ מבתל אביב, בניגוד למלל הרב בציבור ובעיקר בפוליטיקה הישראלית העכשווית. יש לציין כי נכון הוא שבמחקרים העוסקים בארצות מסוימות – פולין, צרפת, ליטא, קרואטיה, איטליה וכמובן גרמניה – נכלל ניתוח התפתחותה של האנטישמיות בנושא מרכזי, אך כאמור לא בנושא בפני עצמו אלא כחלק מן המכלול. דומה שהמחקר, אם הוא מתפרסם, רמתו טובה למדי, והוויכוחים סביב עניין זה הם סימן חיובי.

על פי כל מה שנאמר למעלה, ובהסתייגויות שהועלו, ניתן לסכם ולומר כי העיסוק בהשפעת השואה על החברה הישראלית, לפי החומר שקיבלה הוועדה, הוא רדוד למדי. ההוראה ספורדית, המחקר לא רב, ואת טיבם של כל אלה קשה לשפוט. הנושא של רצח עם ושואה בוער, ויש עיסוק בו, בחלקו פרובלמטי, והשתקפותו בהוראה ובמחקר בעייתית. בנושא האנטישמיות עוסקים במסגרת הוראת השואה והמחקר הספציפיים לארצות השונות, אבל כמעט אין עוסקים בו בנושא הוראה ומחקר של התופעה מבחינה היסטורית, פסיכולוגית, משפטית וכיו"ב. דווקא העיסוק ביצירות אומנות ומוסיקה שנוצרו בשואה אינטנסיבי למדי, ואולי ניתן לומר דבר-מה דומה על עיסוק בשואה דרך אומנות ומוסיקה אחרי מלחמת העולם השנייה.

המלצות הוועדה

על מנת להבטיח את המשכו של מחקר מדעי בעל היבטים מקיפים וידע רחב הן מבחינת התכנים והן מבחינת המתודולוגיה וגם לקדם הוראה אקדמית מעמיקה של התחום, יש לפעול לתיקון כמה חולשות במחקר השואה ובהוראתה במוסדות האקדמיים בארץ, שעליהן הצביעה הוועדה. אף שמטרת הדוח העיקרית היא לבדוק את מצב מחקר השואה בישראל, המלצות הוועדה בנושא ההוראה מכוונות לבניית עתודה מחקרית מיטבית בתחום. להלן מוצעים צעדים שיש בהם לתרום להמשך מחקר השואה ברמה הגבוהה ביותר ולהבטיח שמירת מעמד מוביל בתחום למוסדות האקדמיים הישראליים:

א. הקניית הכישורים, הכלים והמתודות – דיסציפלינריים, לשוניים, התמחות רגיונלית וכו' – הנחוצים לחוקרי השואה בעתיד כדי להתמודד ברמה המחקרית הגבוהה ביותר עם האתגרים המורכבים של הנושא; חיזוק תשתית המחקר וההוראה בתחומים חיוניים לחקר השואה. יש לחזק ולטפח הקניית ידע היסטורי כללי בתולדות אירופה המודרנית וידע ספציפי בתולדות המדינה או החברה הרלוונטי להיבט הנחקר של השואה שאותו החוקר מבקש לחקור. ליד זאת על החוקר לקנות ידע על הציבור היהודי באותה חברה, כולל דפוסי הגירה, ריבוד חברתי וניעות חברתית, דפוסי התיישבות ותולדות היחסים בין יהודים ללא יהודים באותה חברה. חיוני לאיכות המחקר כי מי שעוסק בתחום חקר השואה והוראתה יהיה גם בעל הכשרה מתאימה בתחומי התרבות היהודית על היבטיה, על התפתחויותיה הרעיוניות ועל המחלוקות הפוליטיות הקשורות בכך. הכרחי למחקר ידע על התנועות הלאומיות בחברה הרלוונטית, כולל נסיבות עלייתן של תנועות אנטישמיות בה ובחברות אחרות; בחברות רב-לאומיות (פולין-ליטא ההיסטורית והאימפריה ההבסבורגית); ידע על יחסים בין הקבוצות האתניות דתיות השונות בינן לבין עצמן ובין כל אחת מהן ובין הציבורים היהודיים; ידע על מעמדם הכלכלי והחברתי של היהודים טרם השואה באותה חברה, כולל מידת התערותם בתרבות הרוב ותרומתם לספרות ולאומנות.

ב. הקמת מערכת ייעוץ בחוגים הרלוונטיים לתלמידים המתעתדים לחקור בנושא שואה שתציע להם תוכנית מובנית להתמחות (קורסים מתאימים בחוגים שונים, הכשרה לשונית בארץ ובחו"ל וכו') והקצאת המשאבים הדרושים. יש להפנות אותם עוד בתחילת דרכם לקורסים מתאימים בחוגים שונים כמו גם להכשרה לשונית מתאימה. יש לאפשר לתלמידים אלה להשתתף בקורסים ללימוד הלשון

הנדרשת בארץ הרלוונטית (יש מסגרות כאלה, למשל בגרמניה ובפולין), ונחוץ להקצות את המשאבים הדרושים לכך. ובכלל יש לעודד רכישת שפות מקור נדרשות. ניתן להציע פתיחת תוכנית בין-אוניברסיטאית ובין-מוסדית, בשיתוף יד ושם, בית לוחמי הגטאות ומשואה, לרכישת השפות החיוניות בתחום – גרמנית, יידיש, פולנית, רוסית וצרפתית. מומלץ למסד הקצאת משאבים למימון לימוד שפות במקומות/מוסדות בארץ ובחו"ל שבהם מתקיימת הוראה ברמה הגבוהה ביותר של השפות החיוניות לחוקרים. מומלץ שהאקדמיה למדעים תזום פנייה למשרד החינוך ותציע קידום מיזם לימודי שפות בבתי הספר העל-יסודיים, לימודים שחשיבותם היא מעל ומעבר לקידום מחקר השואה בישראל.

ג. יצירת **תוכנית בין-אוניברסיטאית** אשר תאפשר לתלמידי מחקר להשכל וללמוד מנקודות החוזק השונות (התוכניות, המתודולוגיות והגאוגרפיות) של המוסדות השונים. קיומה של תוכנית כזו יאפשר גם יצירת רצף לימודי נדרש ויחשוף תלמידים למגוון דעות, שיטות ועמדות. יש לשקול שילוב קורס אקדמי בין-אוניברסיטאי שיתקיים במכון הבין-לאומי לחקר השואה ביד ושם ויעודד שימוש בחומרים ארכיוניים. חשוב כי בית הספר להוראת השואה ביד ושם ירחיב את קורסי ההכנה ללימודי שואה לכאלה שילמדו לא רק על השואה אלא גם לפחות על חלק מן הנושאים שהוזכרו לעיל. פעולה זו עשויה לעודד חוקרים להיות לא רק חוקרי שואה אלא גם **חוקרי היסטוריה** העוסקים בשואה. הקמת מסגרת בין-אוניברסיטאית, **פורום ארצי** לתלמידי מחקר, שבו ירכזו הנושאים הנחקרים במסגרת עבודות תזה ודוקטור, ושיהיו בו מפגשים בין חוקרים העוסקים בהיבטים שונים ומגוונים של הנושא. מקום אפשרי הוא האקדמיה למדעים.

ד. הקצאת שלושה או ארבעה תקנים בתחום באוניברסיטאות המחקר בשנים 2021-2026. בראש ובראשונה באוניברסיטאות שבהן אין תקנים המיועדים לחוקרים בתחום השואה, או שפחתו התקנים האלה במהלך שלושת העשורים האחרונים; חיזוק חקר השואה בהקשריה ההיסטוריים, החברתיים והתרבותיים וחיזוק תשתית המחקר וההוראה בתחומי "מעטפת" חיוניים לחקר השואה לצורך הכשרה מיטבית של חוקרי הדור הבא בישראל.

ה. שימוש בהסכמים בין האקדמיה למדעים לבין אקדמיות בעולם לחילופי סטודנטים, חוקרים ומרצים בתחום השואה. הדבר יסייע לחשיפת החוקרים הישראליים ותלמידיהם למחקר העכשווי בטובים שבמוסדות המחקר בעולם. יש לרתום מכוני מחקר, ובראשם מכון המחקר ביד ושם (בכפוף לשימור עצמאותו האקדמית המלאה), המארחים חוקרים מובילים מחו"ל לצורך חשיפת הקהילה האקדמית למגוון דעות ושיטות מחקר.

ו. הוועדה רואה כחיונית תמיכה **בפעולות המחקר** של המכון הבין-לאומי לחקר השואה ביד ושם באמצעות תגבור מיזמיו וחיזוק שיתוף הפעולה המדעי

של המוסד עם האוניברסיטאות. תמיכה זו מוגבלת לחוקרי המכון ולמפעליו המחקריים וכפופה להיעדר כל השפעה לא-אקדמית, מחוץ למוסד או מתוכו, הנוגעת להיבטים הלא-מחקריים של פעילות המוסד על העבודה המדעית.

ז. הוועדה מביעה תקווה כי חוקרים ישראלים יקפידו שלא לתת ידם לסילופי היסטוריה מגמתיים העולים מצד ממשלות, גופים ממשלתיים וכעין-ממשלתיים בעולם ומביאים להפחתה במידת חלקם הישיר או העקיף של מדינות או עמים באחריות לשואה.

תיקון הליקויים והשלמת החסרים שמנינו וכן השקעה במרכיבים שצוינו לעיל יקדמו את השבת האקדמיה הישראלית לחזית המחקר הבין-לאומי בתחום ויבטיחו הכשרה וטיפוח של דור העתיד של חוקרי שואה ברמה המדעית הגבוהה ביותר.

נספחים

נספח א: חברי הוועדה

פרופ' ישראל ברטל – יו"ר הוועדה (חבר האקדמיה)
פרופסור אמריטוס בקתדרה ע"ש אברהם הרמן לחקר תולדות ישראל
באוניברסיטה העברית בירושלים

פרופ' שלמה אבינרי (חבר האקדמיה)
פרופסור אמריטוס למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים

פרופ' יהודה באואר (חבר האקדמיה)
פרופסור אמריטוס במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים; יועץ
אקדמי, יד ושם

פרופ' חוי בן-ששון דרייפוס
פרופסור-חבר בחוג להיסטוריה של עם ישראל וראש המכון לחקר יהדות פולין
ויחסי ישראל-פולין באוניברסיטת תל אביב; ראש המרכז לחקר השואה בפולין
ביד ושם

פרופ' שולמית וולקוב (חברת האקדמיה)
פרופסור אמריטה להיסטוריה גרמנית ואירופית בעת החדשה, בית הספר
להיסטוריה, אוניברסיטת תל אביב

פרופ' דינה פורת
פרופסור אמריטה וראש מרכז קנטור לחקר יהדות אירופה בימינו באוניברסיטת
תל אביב; היסטוריונית ראשית של יד ושם

נספח ב: מועדי ישיבות הוועדה ותיאורן

17 בספטמבר 2017: בישיבתה הראשונה של הוועדה נדונו יעדים, שיטות עבודה ומקורות לאיסוף מידע ונתונים על מחקר השואה והוראתה. נושא השואה נחקר ונלמד באוניברסיטאות ובמכוני מחקר, ומעט מאוד במכללות. חברת הוועדה פרופ' דינה פורת הציעה להשתמש במיפוי החלקי מהמוסדות הרלוונטיים שמגיע לוועדה שהיא עומדת בראשה ביד ושם. הוחלט שבשלב ראשון יש צורך במיפוי מקיף של המחקר וההוראה בגופים האקדמיים: **אוניברסיטאות** (אוניברסיטת אריאל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, אוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטת חיפה, אוניברסיטת תל אביב, האוניברסיטה העברית בירושלים והאוניברסיטה הפתוחה), **מכוני** (יד ושם, יד מרדכי, לוחמי הגטאות, מורשת ומשואה), **מכללות** רלוונטיות (דוגמת מכללת הגליל המערבי), **מפעלי מחקר ומיזמים** שמקבלים מימון. נקבע כי המיפוי שיערך יכלול קורסים, תלמידי מחקר, מיזמים, כינוסים ופרסומים מדעיים שעוסקים בכל תפוצות ישראל בכל התקופה הרלוונטית. לאחר המיפוי יהיה אפשר לזהות בעיות שדוח הוועדה ינתחן וימליץ על דרכים לפתרון. הוחלט כי מאחר שהנושא נחקר מזוויות שונות בפקולטות שונות, יהיה צורך לפנות למגוון רחב מאוד של גופים **בתוך** המוסדות שבהם עשוי להימצא מידע רלוונטי. נקבע כי יהיה צורך להשוות את המצב העכשווי של מחקר השואה והוראתה למצבו בשנים קודמות ולמצב הקיים בחו"ל. הועלתה ההצעה כי הוועדה תמסור את הדוח בתוך כשנה. הוחלט על משלוח פניית רשמיות מהוועדה לראשי חוגים ומכונים בבקשה לקבל מידע ועל הכנת שאלון מתאים שיופץ בין מוסדות המחקר וההוראה. הוצע לאתר תלמיד מחקר (או חוקר בתר-דוקטורנט) בהיסטוריה שסייע באיסוף החומרים ובכתיבת הדוח. חברי הוועדה התבקשו להציע בהקדם שמות של עוזרי מחקר מתאימים.

19 במארכ 2018: ישיבה שנייה של הוועדה. דווח על סיום השלב הראשון, שבו נאסף חומר מן המוסדות ונערך מיפוי ראשוני של המחקר וההוראה בגופים אקדמיים ולא אקדמיים שונים הפועלים בארץ ועוסקים בתחום. התקיים דיון בדרכי העבודה בשלב השני – שלב עיבוד החומר והפקת הדוח. הוצע שמבנה הדוח יהיה דומה לזה של דוח הוועדה שבדקה את תחום לימודי הדתות (מבוא, תקציר, מדע הדתות בהשכלה הגבוהה בישראל, מצב המחקר באוניברסיטאות בארץ – גם לעומת העבר וגם לעומת העולם, לימוד הנושא, המלצות הוועדה, נספחים, טבלאות ונתונים). הייתה הסכמה כללית בעניין בין חברי הוועדה, אך הוצע לראות את הדוחות של תחום ההיסטוריה והארכאולוגיה, משום שהם קרובים יותר לתחום חקר השואה והוראתה. הוסכם כי יש להוסיף בדוח חלק על ההקשר הלא-מחקרי והלא-אקדמי של לימודי השואה – ההנצחה. כמו כן צריך להביא בחשבון תגובות וביקורת לדוח לא רק מהקהילה האקדמית אלא גם מהקהילה הציבורית. נקבעו דרכי מיון החומר שנאסף. הוצע כי בשל כמות החומר הגדולה שהתקבלה והסוגים השונים של המוסדות

שנסקרו יש קודם כול למיין את החומרים ולסדרם. בין הדברים שיש להדגיש: מספר התקנים הקיימים, מספר התלמידים, מי מכשיר את מי שמלמד שיעורים בתחום, ומה כלול בתחום השואה. פרופ' חוי בן-ששון דרייפוס שלחה מסמך המפרט את הפרמטרים שעלו בישיבה, ולפיהם הוצע לסדר את החומרים שהתקבלו. הוסכם כי חברי הוועדה יעברו על המסמך, יגבשו רשימת פרמטרים סופית, ולאחר מכן גב' ענת שמעוני תסדר ותמיין את המידע ותגיש את המסמך שתפיק לשימושם של חברי הוועדה. לאחר שהם יעברו על החומרים, יועברו שאלות המשך למוסדות שבהם התגלה חוסר בהירות בנושאים מסוימים. עלה הצורך להשוות את המצב הקיים בישראל לזה שהיה בעבר ולמצב הקיים בחו"ל. פרופ' פורת הציעה להעביר לוועדה נתונים שבידיה על המצב משנת 2007 ואילך. הוצע לפנות לפרופ' דוד אנגל מאוניברסיטת ניו יורק שיכתוב פרק באורך כחמישה עמודים, על המצב מחוץ לישראל. לאחר שחברי הוועדה יקבעו את הפרמטרים וישלחו את הצעותיהם ליו"ר, יקבע פרופ' ישראל ברטל פגישת עבודה עם גב' שמעוני להנחותה כיצד לסדר את החומרים. עם קבלת החומרים האחרונים וסידור כלל החומרים לפי הפרמטרים שנקבעו – תכונס ישיבה נוספת של הוועדה.

28 ביוני 2018: ישיבה שלישית של הוועדה. התייעצות בעלת אופי טכני על מבנה הדוח ודרכי עיבוד החומר שנאסף מן המוסדות האקדמיים. בהתייעצות השתתפו עוזרת המחקר גב' שמעוני וחברות צוות האקדמיה גב' סימה דניאל וגב' זיוה דקל. הוצע כי בדוח יהיו שני חלקים: חלק סטטיסטי-אינפורמטיבי, שבו ירוכזו נתונים טכניים מהמוסדות, והוא ישמש תשתית לחלק הביקורת-אקדמי. נדונו אפשרויות למיון/עיבוד החומר שנאסף. הוצעו קריטריונים למיון: הפרדה בין תחומים מרכזיים (כמו היסטוריה) לתחומים משניים (כמו ספרות); מספור התקנים בכל מוסד; מיון לפי תחומים; חלוקת משנה לפי סוגי המוסדות: אוניברסיטאות, מכללות, מכוני מחקר ומוסדות אחרים; לפי תחום ההוראה: הפרדה בין תלמידי תואר ראשון לתלמידים לתארים מתקדמים; הפרדה לפי פעילויות: מחקר, הוראה, פעילות אקדמית אחרת ופעילות הנצחה וזיכרון. הוסכם כי חוות הדעת שכתבו המוסדות יישמרו לשלב מאוחר יותר של העבודה למיזוג בחלקו השני של הדוח.

4 בספטמבר 2018: ישיבה רביעית של הוועדה. נערך דיון במתווה הדוח שהוצע בישיבה ב-28 ביוני 2018. אושרה ההחלטה לפנות לפרופ' אנגל, שיכתוב את הפרק "חקר השואה בעולם: מבט מחו"ל" עד לתאריך 1 בדצמבר 2018. הוסכם לשלוח לפרופ' אנגל את החומר הגולמי שאספה הוועדה מן המוסדות האקדמיים כדי לסייע לו בגיבוש ההיבט ההשוואתי של מחקר השואה. פרופ' בן-ששון דרייפוס קיבלה על עצמה לספק חומר על מצב התקנים בתחום השואה בעבר. הוועדה דנה בקביעת פרקי הדוח. חברי הוועדה קיבלו עליהם להכין נוסח של פרק מסוים. הוסכם כי בכל פרק של הדוח תהיה התייחסות נפרדת (ולעיתים חופפת) מבחינת מיפוי התחום, זיהוי הבעיות בתחום וההמלצות לפתרון. בסוף הדוח יופיע פרק המלצות שכל חברי הוועדה יהיו שותפים לכתבתו. נקבע כי הדוח יכלול נוסח מעובד של ממצאי הסקר שהסתיים.

חלק זה של הדוח יוכן בסיוע עוזרת המחקר. נקבע כי המועד להגשת הפרקים יהיה 1 בינואר 2019. לאחר מכן יעברו חברי הוועדה על הפרקים, יעירו, יציעו תוספות וכו'. הנוסחים של כל פרק וכן כל תיקון, הערה והצעת שינוי מבנה יועברו אלקטרונית אל כל חברי הוועדה, והדיונים יתנהלו על גבי הרשת האינטרנטית. יו"ר הוועדה יהיה אחראי לאיחוד הטקסטים שיפיקו חברי הוועדה למסמך רציף ויכתוב את המבואות לדוח.

21 בפברואר 2019: ישיבתה החמישית של הוועדה. הוועדה התכנסה לאחר שכל הפרקים נכתבו, נמסרו, נקראו על ידי כל החברים, והוכנסו בהם תיקונים ושינויים על פי הצעות הקוראים. הוצע כי פרופ' בן-ששון דרייפוס תוסיף לחלק הדוח שבאחריותה חומר בנוגע לפולמוס המחקרי. הוצע שלא להגדיר בדוח זה מושגים אלא לכתוב "לפי הכללים המקובלים", כך בעניין הגדרת השואה. הוחלט להוסיף לחלקים השונים בדוח באופן אינטגרלי חומר על פעילות המחקר של יד ושם. הוחלט לבקש מפרופ' דליה עופר מן האוניברסיטה העברית בירושלים לנסח פרק קצר בנוגע לחקר זיכרון השואה והנצחתה. החומר שעובדה גב' נטע ארליך והכינה לפרסום מופיע בסוף נספח ה. נדונו כמה הצעות להמלצות שייכללו בדוח: תמיכה בפעולות המחקר ביד ושם, בהעצמת המכון לחקר השואה, וחיזוק שיתוף הפעולה המדעי עם האוניברסיטאות. כמו כן הוחלט להצביע בדוח על הצורך בתוספת תקנים באוניברסיטאות המחקר, בראש ובראשונה באוניברסיטאות שבהן אין תקנים או שהתמעטו בהן התקנים. הודגש הצורך בחיזוק תשתית המחקר וההוראה בתחומים חיוניים לחקר השואה לצורך הכשרה מיטבית של דור החוקרות והחוקרים החדש.

נספח ג: חקר השואה בעולם – מבט מחו"ל

דוד אנגל, Professor of Holocaust and Judaic Studies, New York University

המונחים "לימודי השואה" ו"חקר השואה" (Holocaust Studies, Holocaustfor-) של מכוונים על פי רוב לפעילות אקדמית המתמקדת בגילויים ובניתוחם של נתונים שמקורם במפגש בין גרמניה הנאצית וגרורותיה לבין יהודי אירופה בשנים 1933-1945. הנתונים הנחקרים כוללים מסמכים, חפצים ומבנים שהופקו או הוקמו במהלך המפגש, שהם שרידים מוחשיים שלו, וכן ייצוגים של המפגש שנוצרו בעקבותיו. עם הייצוגים האלה נמנים יצירות אומנות וספרות, עדויות וספרי "יזכור", אנדרטות לזכר הקורבנות, מחקרים מדעיים והתבטאויות ציבוריות. כל סוגי הנתונים נבחנים מנקודות המבט השונות של מקצועות אקדמיים רבים: היסטוריה, מדע המדינה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה, פילוסופיה, משפטים, תורת הספרות, מוסיקולוגיה, ארכאולוגיה, גאוגרפיה, אדריכלות ועוד.

הבחינה האקדמית נעזרת בכלים הרגילים של כל מקצוע ומקצוע על מנת לשלב דיון על היבט זה או אחר של השואה בשיח מקצועי מסוים. לא נהוג אפוא להגדיר את חקר השואה בתור דיסציפלינה נפרדת בעלת מתודולוגיה ייחודית. לכן, למשל, נוטים היסטוריונים של השואה לפרסם מחקרים המיועדים לעמיתיהם ההיסטוריונים בתחומי התמחות שונים יותר מאשר פסיכולוגים או מוסיקולוגים המתמחים בשואה במסגרת השיח המקצועי שלהם. כמו כן רוב המוסדות להשכלה גבוהה שנושא השואה נלמד בהם משבצים את חברי הסגל המתמחים בנושא בחוגים דיסציפלינריים, ורוב תלמידי המחקר הכותבים עבודות דוקטור על היבט של השואה לומדים בחוג דיסציפלינרי ולא בתוכנית רבת-תחומית החושפת אותם למגוון המקצועות המשמשים לחקר הנושא.

עם זאת נוכחותו של תחום אקדמי מגובש המכונה "לימודי השואה" מורגשת בארצות רבות ברחבי העולם, לא רק באירופה ובצפון אמריקה אלא גם במידה הולכת וגוברת באמריקה הלטינית, בדרום-אפריקה, ביפן ובסין. התחום חייב את נוכחותו וגיבושו בעיקר לכמה מרכזי מחקר, שאחדים מהבולטים שבהם (מחוץ לישראל) הם המרכז ע"ש מנדל ללימודי שואה מתקדמים על יד המוזאון לזכר השואה של ארצות הברית (United States Holocaust Memorial Museum), המרכז לחקר השואה על יד המכון להיסטוריה בת זמננו (Institut für Zeitgeschichte) במינכן, המכון ע"ש פריץ באואר לחקר השואה והשפעתה (Fritz-Bauer-Institut zur Geschichte und Wirkung des Holocaust) בפרנקפורט, המרכז לתיעוד יהודי בן זמננו (Centre de documentation juive contemporaine) בפריז, המכון הפולני לחקר חורבן היהודים (Centrum Badań nad Zagładą Żydów) בוורשה והמרכז לחקר האנטישמיות (Zentrum für Antisemitismusforschung) בברלין. מרכזים אלה מוציאים לאור כתבי עת המעניקים לחוקרי שואה אכסניה לפרסום ממצאיהם ולהחלפת מידע

ורעיונות. כינוסים בין-לאומיים סדירים, כגון Lessons and Legacies, המתכנס אחת לשנתיים בחסותה של העמותה להוראת השואה (Holocaust Educational Foundation) בארצות הברית, מהווים במה נוספת לפעילות מחקרית בתחום. אתר האינטרנט של העמותה הזאת מונה כ-60 מכונים ותוכניות אוניברסיטאיות בצפון אמריקה ובאירופה המקדמים את לימודי השואה, והרשימה איננה מלאה.¹

סימן דרך בהתפתחות התחום הוא הקמתה של "התשתית האירופית לחקר השואה" (European Holocaust Research Infrastructure) ב-2010. המפעל הזה, הניזון ממענק של האיחוד האירופי בסך שמונה מיליון אירו, נועד "להקים תשתית דיגיטלית ולסייע [לפיתוחן של] רשתות תקשורת אנושיות במגמה לתמוך בקהילת חוקרי השואה". פועלו מבוסס על ההכרה בכך ש"יותר מאשר תחומי מחקר אחרים, חקר השואה תלוי במגוון עצום של ארכיונים [...] מפוזרים, שהחומר בהם חלקי והגישה אליהם קשה". הוא חותר לניצול טכנולוגיות עכשוויות כדי להקל את הגישה ולקדם הצלבת נתונים ממספר רב ככל האפשר של מאגרי מידע. לשם כך הוא פיתח מנוע חיפוש המאפשר איתור מהיר של אוספי מקורות בקרוב לאלפיים (!) ארכיונים, ספריות, מוזאונים וארגונים אחרים ב-17 מדינות אירופיות, וכן בישראל ובארצות הברית. נוסף על זה הוא מקיים כינוסים וסדנאות מחקר ומעניק מלגות לחוקרים צעירים המבקשים לחקור באוספים הנמצאים מחוץ לארץ מגוריהם.²

תמיכתו של האיחוד האירופי בחקר השואה עולה בקנה אחד עם הכרזתה של מועצת אירופה משנת 2001, הקובעת כי "השואה היא נחלה אירופית שיש לה שורשים משותפים באומות אירופה"³. ואולם נראה שהדגש על אופייה הטרנס-לאומי של השואה המוצא ביטוי בהכרזה הזאת אינו בהכרח המוטיב המוביל בשיח הציבורי על השואה ברוב מדינות אירופה כיום. אדרבה, מתברר כי לא כל אומות אירופה, על כל שכבותיהן, תמימות דעים עם עמדת המועצה. לדברי רבים, ההכרזה מסיטה את האחריות לשואה מהמשטר הנאצי לעבר מסורת ארוכה של הדרת היהודים מהחברה האירופית, שכל עמי היבשת השתתפו בעיצובה ובהעברתה מדור לדור. מגזרים רבים בציבור בארצות אירופיות מסוימות כופרים נחרצות באחריות הזאת: הם מצייגים את עמיהם בתור אומות כבושות שגילו התנגדות עיקשת לשלטון הנאצי ונפלו אף הן קורבן לאימיו. כמו כן הם מתארים את מורשתם התרבותית הלאומית בתור נכס צאן ברזל שאפשר לעמיהם לצאת מהמאבק בכובש וידם על העליונה. בארצות מזרח אירופה, שנכפה עליהן משטר קומוניסטי בתום מלחמת העולם השנייה, מרבים לטעון כי המאבק בכובש הזר לא תם עם הבסת הרייך הגרמני אלא נמשך נגד ברית המועצות ועושי דברה במשך 45 השנים הבאות. כך נוצר עימות בין שתי תפיסות

1 <http://www.hef.northwestern.edu/links/holocaust-centers> (20.01.2019).

2 מקורות הציטוטים ומידע נוסף על הפרויקט ראו ב-<https://ehri-project.eu/about-ehri> (20.01.2019).

3 <https://www.coe.int/en/web/holocaust/holocaust-remembrance-day> (20.01.2019).

בדבר מטרתו של חקר השואה: לצד מגמה מחקרית השואפת לחשוף את פועלם בכל ארץ וארץ של אותם "שורשים משותפים" המוזכרים בהכרזה של מועצת אירופה ולשקול את תפקידו של כל עם ועם בחורבן יהודי אירופה, קיימת מגמת נגד המבקשת לגייס את המחקר לצורך הבלטת סגולותיה של התרבות הלאומית כפי שמצאו ביטוי בפעולות לסיכול מזימות הכובשים למיניהם, ובכללן תוכנית הרצח הנאצית. לעימות הזה נוסף לא אחת היבט פוליטי, כשהמגמה הראשונה נתפסת כמעלה על נס את היסודות הליברליים וההומניסטיים של תרבות אירופית על-לאומית, ואילו זו השנייה מאמצת אל ליבה את היסודות הלאומיים שהמגמה הראשונה חותרת כביכול תחת אושיותיהם. הוויכוח בפולין שהוביל בפברואר 2018 לחקיקה המוציאה אל מחוץ לחוק ביטויים שניתן לפרשם כהטלת אחריות לשואה על העם הפולני הוא דוגמה מובהקת לתופעה הזאת.

בהקשר הזה מתחזקת הנטייה בקרב חוקרי שואה מאותן הארצות שכבשה גרמניה הנאצית במלחמת העולם השנייה, ששיתפו פעולה עימה או שנקטו יחס ניטרלי כלפיה, לגשת אל השואה בעיקר בתור פרק בהיסטוריה הלאומית של ארצם. בארצות האלה בוחרים רוב חוקרי השואה להתמקד בהתנהגותם של בני ארצם לנוכח חורבן היהודים, בתפקידם בקביעת ממדי החורבן ובהערכה המוסרית של מעשיהם ומחדליהם. כך יוצא שחוקרים איטלקים מקדישים בדרך כלל את חלק הארי של זמנם ומשאביהם לחקר השואה באיטליה דווקא ועוסקים בשואה בהקשר של תולדות איטליה בתקופה הפשיסטית יותר מאשר בהקשר כלל-אירופי. כמו כן נוטים חוקרים בולגרים לחקור את השואה בבולגריה, חוקרים פולנים את השואה בפולין, חוקרים לטבים את השואה בלטביה וכו'. חוקרים העוסקים בשואה במקום שאין להם זיקה אישית אליו, ולא כל שכן באירופה כולה, הם מעטים למדי. במידה מסוימת יוצאת גרמניה מכלל זה. כיוון שהרייך הגרמני היה הגורם המכריע שקבע את גורל היהודים ככעשרים מדינות בשנים 1933-1945, יכולים חוקרים גרמנים לעקוב אחר מעשי הרייך בכל הארצות שנכללו בתחום השפעתו. אולם אפילו שם מכוון חקר השואה בעיקר להארת דיון ציבורי פנים-גרמני על מורשת העבר המיוחדת של מדינה זו.

זאת ועוד, במקרים לא מעטים הצהירו חוקרי שואה במפורש על כוונתם להתערב בדיון הציבורי על אופי מדינתם ולייחד לשואה מקום נכבד בו. התערבויות מן הסוג הזה נתפסו לעיתים בתור סוג של פעילות פוליטית, ולפיכך הן הזמינו תגובות מגופים מדיניים שונים. המצב הזה השפיע וממשיך להשפיע עמוקה לא רק על בחירת נושאי המחקר בכל מדינה ומדינה אלא גם על מידת התמיכה הכספית העומדת לרשות החוקרים ועל מקורות המימון. במדינות אחדות החליטו השלטונות לנהל "מדיניות היסטורית" המייעדת משאבים ציבוריים לתמיכה בחוקרים ובמוסדות שפועלם מחזק לדעתם את הגאווה הלאומית ומעלה את קרנה של האומה בעולם, בשעה שהיא דוחקת את רגלי החוקרים והמוסדות שאינם מגלים יחס נאות, לפי

השקפתם, לעבר הלאומי, לגיבוריו ולסגולות הלאומיות הטמונות בו. התופעה הזאת ניכרת ביתר שאת כיום בפולין, בהונגריה ובארצות הבלטיות, אך הופעתה אפשרית בכל מדינה שהדיון הציבורי בה נושא ממד פוליטי אקטואלי. יש בה כדי לפגוע פגיעה חמורה בחופש המחקר ובאיכותו המדעית.

במדינות שבהן לא חיו היהודים בצל האיום הנאצי ולא נפגעו מהשוואה ישירות (בראשונה המדינות הדוברות אנגלית, ובשנים האחרונות גם המדינות הדוברות ספרדית) נחקרת השואה בעיקר בתור פרשה היסטורית המאירה היבטים שונים של החוויה האנושית כולה או בדיונים תאורטיים על מושגים מופשטים המשמשים כלי ניתוח במדעי הרוח והחברה. החוקרים במדינות האלה אינם יכולים לחקור את השואה בארצם, שכן השואה לא התרחשה שם. אומנם מקצתם בוחרים להתמחות בשואה בארץ מסוימת או באזור מסוים, בדרך כלל לפי השפות שהם שולטים בהן, ולעיתים עבודותיהם תופסות מקום בדיון הציבורי בארץ הנחקרת. ברם דרישות השוק בארצות מגוריהם (הצורך למשוך קהל קוראים וסטודנטים גדול מספיק כדי להצדיק את הוצאת ספריהם לאור ושיבוץ שיעוריהם בתוכנית הלימודים של האוניברסיטאות המעסיקות אותם) מעודדות אותם להציג את מחקריהם בהקשרים החורגים ממסגרת ההיסטוריה הלאומית של מדינה אחת. לפיכך, ככל הנראה, מרב המחקרים המתייחסים אל השואה כאל חטיבה היסטורית כוללת מתפרסמים בארצות האלה דווקא (מקצת החוקרים הגרמנים חותרים אף הם ל-Gesamtdarstellungen, בשל נגיעתה של גרמניה בכל היבטי הנושא). כמו כן ניכרת בארצות האלה המגמה לכרוך את רצח יהודי אירופה עם שאר הזוועות שחולל המשטר הנאצי ב"קורבנות האחרים" (other victims) ועם שאר המקרים של רצח עם בעבר ובהווה. לעיתים המגמה הזאת מלווה בכוונה מוצהרת לערער על תפיסת השואה בתור אירוע היסטורי ייחודי, ואולם היא משמשת לא פחות להבלטת ההבדלים בין השואה לשאר המקרים. דומה שרוב החוקרים הנזקקים להשוואה בין יהודים לקורבנות אחרים של הנאצים או בין השואה לגילויים אחרים של רצח עם עושים זאת בתום לב, בעיקר משיקולים אקדמיים ולא דווקא פוליטיים.

מכל מקום, לא נראה כי בארצות שלא היו מעורבות בשואה ישירות מעורר הוויכוח האקדמי על אודות ייחודיות השואה עניין ציבורי רב. אם קיים עניין ציבורי כלשהו בארצות האלה, הוא נובע משיקולים אחרים. דוגמה לשיקולים האלה יכול לשמש אתר האינטרנט של ה-United States Holocaust Memorial Museum, הכולל סרט וידאו בשם "מדוע אנו זוכרים את השואה?" תשובתה של מנהלת המוזאון המוצגת בסרט מבהירה כיצד המוסד מצדיק את עצם קיומו: "[השואה היא] צלקת בלתי נתפשת באנושות" (an unthinkable scar upon humanity) המראה "מה עלולים לחולל בני אדם" (what human beings are capable of).⁴ הדגש הוא

<https://www.ushmm.org/remember/days-of-remembrance/why-we-remember> 4

(21.01.2019)

על הפן האוניברסלי של השואה ועל הלקחים האוניברסליים שניתן להפיק ממנה. לעומת זאת חסרה כל התייחסות למשמעותה הפרטיקולרית של השואה בעיני הציבור האמריקני. הציבור בארצות הברית אינו מבחין, כפי הנראה, בקשר חזק בין השואה לבין דימויו העצמי, ערכיו הלאומיים או אופי המשטר במדינתו. רק על בסיס אוניברסלי ניתן אפוא לעורר תשומת לב ציבורית בעלת משמעות לנושא.

ההקשר הציבורי הזה משפיע על מצב המחקר בארצות הנדונות בדרכים שונות. מצד אחד היעדרם של הדים לאומיים מובהקים לחקר השואה ממעיט וממתן את ההתערבות הפוליטית בעבודת החוקרים. מצד אחר אותו חוסר גורר מחסור במקורות מימון ציבוריים. בארצות הברית ובבריטניה באה התמיכה הכספית בלימודי השואה כמעט בלעדית ממקורות פרטיים (אפילו מוסדות הזיכרון "לאומיים" כביכול, כגון מוזאון השואה בושינגטון ו"מצבת הזיכרון לשואה ומרכז הלימודים" [Holocaust Memorial and Learning Centre]), המתוכנן בלונדון, תלויים בתרומות פרטיות למימון פעילותם לא רק בתחום המחקר אלא בכל התחומים). חלק גדול מהמחקר מתנהל אף בלא מימון מיוחד כלשהו בתוכניות המחקר הסדירות של חברי הסגל באוניברסיטאות המגלים עניין בנושא אף כשהוא אינו מוגדר בתור חלק רשמי של תיקם האקדמי. אכן, עם המחקרים החשובים ביותר על השואה שראו אור בעשורים האחרונים נמנים ספרים ומאמרים שנכתבו בידי מרצים להיסטוריה גרמנית, לספרות צרפתית, למנהל ציבורי, לפילוסופיה מוסרית וכדומה, אשר פנו לנושא ביוזמתם שלהם מתוך עניין אישי ולא בשל אינטרס מוסדי. חקר השואה יצא נשכר מהיזומה הזאת, אך בלא עניין מוסדי חזק יותר נשקפת סכנה לא מבוטלת לעתיד התחום. חבר סגל בעל תקן בהיסטוריה אירופית, למשל, שבחר לייעד חלק מיזמו המחקרי לסוגיות הנוגעות בשואה, אין ערובה לכך שכאשר יפרוש מתפקידו יוחלף בהיסטוריון בעל עניין בסוגיות דומות. אפשר שמחליפו יבחר לעסוק בנושא מרכזי אחר בתולדות אירופה. מי שחותר להמשך נוכחותו של חקר השואה באקדמיה העולמית בתור תחום מגובש ראוי שיתן את דעתו על הבעיה הזאת.

**נספח ד: חקר הנצחה וזיכרון השואה בישראל
דליה עופר, פרופסור אמריטה במכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית
בירושלים**

חקר זיכרון השואה בישראל התפתח בשלהי שנות השמונים ובשנות התשעים של המאה העשרים, והוא מייצג בשיטותיו ובגישתו את חקר הזיכרון וההנצחה בעולם. המחקר מקיף תחומי דעת במדעי הרוח והחברה, ובכללם היסטוריה, ספרות, פסיכולוגיה, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה. רבים מן המחקרים הם בין-תחומיים. בשנים האחרונות הפך חקר הזיכרון באקדמיה בעולם ובישראל לתחום אוטונומי.

ההתפתחות הרבה של חקר זיכרון השואה והנצחתה בישראל משקפת את השינוי שחל בחשיבותה של השואה בתודעה ובשיח הציבורי בישראל. הסיבות לכך העסיקו את החוקרים שעקבו אחר הגורמים שהעלו את הנושא על סדר היום הציבורי. הם חקרו את השפעת המשפטים בכללם: משפט גרינוולד ופרשת קסטנר, משפט אייכמן ומשפט דמניוק. המחקרים הציגו את השינוי שחל במעמדם ובקולם של ניצולי השואה ובנוכחותם בתחומי החיים השונים במדינה ובשיח הציבורי ואת השפעתן של מלחמות ישראל. מאז מלחמת 1967 והוויכוח הפוליטי על הכיבוש, השליטה על הפלסטינאים, מלחמות ברירה ואין ברירה, חדרה השואה לשיח הציבורי בעוצמה רבה. הדברים באו לידי ביטוי באמצעי התקשורת, בדיונים בכנסת, בכתביה הספרותית, בתיאטרון, בקולנוע ובטלוויזיה. הזיכרון הקיבוצי מתעצב בהווה המשתנה והדינמי, והוא פונה אל העבר כאמצעי לשכנוע. שלא כחקר ההיסטורי, מטרתו אינה הבנת העבר אלא הבניית ההווה ועיצוב העתיד.

להלן יוצגו הנושאים העיקריים הנידונים בחקר זיכרון השואה, סוכני הזיכרון ומחוזות הזיכרון. יוזכרו שמות חוקרים שתורמו למחקר ועבודות מובילות בתחום. הסקירה אינה כרונולוגית ומתייחסת להתפתחות המחקר במסגרת הנושאים הנידונים.

תחילת הדרך

המחקר בישראל עסק בדרכי עיצוב והנצחה שהיו פרי יוזמה של יחידים, יוצאי עיירות וערים, תנועות קיבוציות, תנועות פוליטיות, מפלגות וממשלות ישראל. ספרו של תום שגב – "המיליון השביעי, הישראלים והשואה" – שראה אור ב־1991, היה מן הסוגניות הראשונות שהציגו את הנושא. הספר אתגר את שיח זיכרון השואה ביישוב ובישראל והציג בביקורתיות את יחסם של הישראלים לגולה ולניצולי השואה ואת האינסטרומנטליות של זיכרון השואה. הוא גם הצביע כמו חוקרים רבים אחריו על האיחור בהקמת מוסד להנצחת השואה, אף שרעיון ההקמה והתביעה להקמתו בארץ ישראל קדמו להקמתה של המדינה. בסוף אותו עשור הופיע ספרו של דוד ויימן –

The World Reacts to the Holocaust – שעסק בזיכרון השואה באירופה ובארצות הברית, ובו פרק עב כרס על ישראל. דליה עופר סקרה בספר כחמישה עשורים של עיצוב זיכרון השואה ודרכי הנצחתה בישראל בהסתמכה על התאוריה בדבר הדיאלוג שפיתח הסוציולוג האמריקני ברי שוורץ במחקריו על הזיכרון הקיבוצי בקשר למלחמת האזרחים בארצות הברית. במאמר ראשון זה ובמאמרים רבים נוספים בחנה המחברת את יחסם של הישראלים לשואה באמצעות דיאלוג. היא הניחה את קיומו של דיאלוג מתמיד דינמי ומשתנה בין הישראלים לאירועי השואה ומשמעותם. לטעמה, דיאלוג זה מלווה את מחשבותיהם, רגשותיהם ומודעותם של ישראלים רבים בחיי היום-יום, ובאמצעותו הם חוזרים ומעצבים את זיכרון השואה ומגיבים לחוויות שונות במציאות הישראלית. שיח דיאלוגי זה משתלב בפרסומים מעדויותיהם של ניצולי שואה, ספרי זיכרונות שכתבו ויומנים מפרי עטם. פרסומים אלה באמצעות הוצאות הספרים ומוסדות ההנצחה היו למחוזות הזיכרון וסוכני הזיכרון של השואה. הם תרמו למיסוד ההנצחה והזיכרון, ליצירת קודים תרבותיים ולבחירה של טקסטים קנוניים בטקסים ממלכתיים. הגישה הדיאלוגית בעיצוב הזיכרון וההנצחה מדגישה את ההתפתחות והשינויים שחלים בנושא לצד הרכיבים הקבועים, ובכך היא מבליטה את ריבוי הפנים של עיצוב הזיכרון וההנצחה של השואה ואת היעדרו של זיכרון שואה מגובש וקנוני, בלשונו של שאול פרידלנדר. הדברים מאירים גם את עיצובם של טקסי ההנצחה הרבים והשונים ואת החיפוש אחר טקסי זיכרון אלטרנטיביים. הם משקפים את המעבר שחווה החברה הישראלית מתרבות הקולקטיב לתרבות שהיחיד במרכזה, מעבר המאפיין את התרבות המערבית בכללה. את שיאו של המעבר הזה ניתן לראות בטקסי "לכל איש יש שם".

מחוזות הזיכרון

"מחוזות הזיכרון", בלשונו של פייר נורה, כיער הקדושים ומגילת האש, יד ושם, בית לוחמי הגטאות, מוזיאון יד מרדכי, בית טרזין ואחרים שנוסדו בשנות החמישים והשישים, היו מוקדים למחקר. החוקרים עמדו על המניעים להקמתם, על חלקם בתוכניות חינוכיות, על דרכי ההנצחה, הקמת אנדרטאות ועוד כדי לגלות את המשותף ואת השונה בהצגת תכנים ועיצוב אמצעים לזיכרון שואה ישראלי.

יד ושם זכה למספר רב של מחקרים, ובכללם מחקרים של רוני שטאובר, שהתמקד בעיצובו של המוסד בעשור הראשון לקיומו, ושל בועז כהן, שהתמקד בהתפתחות המחקר ביד ושם ובקשר שבין ניסיון חייהם של החוקרים להתפתחות השיח החברתי ולבחירת נושאי המחקר. שטאובר עמד על התמודדות יד ושם עם הנושאים המרכזיים שניצבו כאקסיומות בזיכרון הישראלי, כגון ההתנגדות והמרד המזוין וההליכה כצאן לטבח. הוא בחן את השפעת המציאות הפוליטית והחברתית על הגדרת מטרותיו של המוסד ועל רצונם של קובעי המדיניות לעצב הפרדה ברורה

בזיכרון הקיבוצי הישראלי בין שם לכאן. בין שם – הגולה הפסיבית המייצגת את חוסר האונים של העם היהודי וחורבנו – לבין כאן – ישראל הסוברנית האקטיבית שגורלה בידיה והנלחמת על קיומה. כהן הדגיש את השפעת החוקרים והמתעדים ביד ושם, רובם מקרב ניצולי השואה ובעלי גישות היסטוריות ביקורתיות ומורכבות בהתייחסותם לתקופת השואה, עמדות שלא תמיד תאמו את השקפות המייסדים או קובעי המדיניות. חוקרי יד ושם, ובהם שני היסטוריונים חשובים יוסף קרמיש ונחמן בלומנטל, שאפו להציג מחקר מעמיק ומורכב בנושאים מעוררי מחלוקת בשיח הציבורי, ובכללם אופייה והתנהגותה של ההנהגה היהודית ומועצות היהודים, שאלות של שיתוף פעולה או הצלה באמצעות עבודה בגטאות מזרח אירופה.

המחקר הצביע על אופיו הכפול – שלא אחת שני פניו מתנגשים זה בזה – של יד ושם שחוקרו מונעים מכללי הניתוח ההיסטורי הביקורתי, ומנגד עליו לממש את מטרות עיצוב הזיכרון וההנצחה שתפקידם לעורר התרגשות והזדהות ברוח ההשקפה הציונית המביעה ביקורת חריפה על העבר הגלותי. ניגוד נוסף התעורר בין החוקרים שביקשו לבטא את תקוותם של ניצולים לעצב את יד ושם כמוסד הנצחה עממי, שיענה על רצונם לזכור מתוך כאב והזדהות את העולם שחרב, לבין היסטוריונים מן האקדמיה, כשר החינוך ב־רציון דינור וישראל הלפרין, שחששו פן עמדה זו תפגע באובייקטיביות המחקר.

לדעת החוקרים מולי ברוג, דון הנדלמן ומעוז עזריה, המרחב הגאוגרפי של יד ושם שיקף אף הוא את הדרך שבה רצו מקימיו לעצב את זיכרון השואה. המרחב הפיזי והגאוגרפי של יד ושם מייצג שתי שאיפות מרכזיות של הציונות: מיקומו בסמיכות להר הרצל ולבית הקברות לחללי צה"ל מייצג את החזון הציוני של שואה ותקומה ואת המחיר הכבד ששולם עבור העצמאות היהודית, ואילו שדרת חסידי אומות העולם, שקיבלה את פניו של המבקר ביד ושם כפי שתוכנן בשנות החמישים, ייצגה את החזון הציוני להחזיר את העם היהודי למשפחת האומות על אף האדישות ושיתוף הפעולה של רבות מן האומות עם הנאצים. עיצוב המרחב הפנימי של האתר מראשיתו ועד לשלהי שנות התשעים ניצב בפני החוקרים, שלא רק שקדו על תיאורם וניתוחם של האנדרטאות ומחוזות הזיכרון בתוך האתר, כבקעת הקהילות ויד לילד, אלא אף עמדו על המשמעות הסמיוטית של האנדרטאות ושל הכיכר המרכזית, כיכר הטקסים, שבמרכזה הוצג ב־1976 העתק של אנדרטת רפפורט, שהוקמה במרכז גטו ורשה במלאת חמש שנים למרד, על נושאה: "בדמיך חיי", "מורדי גטו ורשה" ו"דרכם האחרונה". ברוג מדגיש שהתפתחות האתר חושפת את השינויים שחלו בתודעת השואה בישראל ומייצגת את העובדה שרבים בוחנים את התנהלותה של ישראל לאור פרשנותם למשמעות השואה.

המחקר הקיף גם את מחוזות הזיכרון שקדמו ליד ושם, מרתף השואה ויער הקדושים כמו גם בית לוחמי הגטאות. בכך הודגש האופי הפלורליסטי, ולא אחת המתנגש בינו לבינו, של המאמץ לעצב את זיכרון השואה ולקבוע את אופיים של

טקסי ההנצחה בקרב חוגים שונים בישראל. דורון בר, שכתב בהרחבה על מרתף השואה, הדגיש את הקמתו ביוזמה של נציג הציונות הדתית, שגם הציע את 'י בטבת, יום הקדיש הכללי, כיום הזיכרון לשואה כמה שנים לפני שהכנסת החליטה שכ"ז בניסן יהיה יום הזיכרון הממלכתי לשואה ולגבורה. המחקר הבהיר את משמעות הוויכוחים על מועד יום הזיכרון כביטוי להשקפות עולם דתיות שבחרו ביום קדיש כללי ונמנעו מהאדרת המרד המזוין והמחתרת. לעומתם, מי שהובילו את החלטת הכנסת ראו במרד ובחלימה את הדרך הראויה לעיצוב זיכרון השואה. כאשר נבחר מנחם בגין לראש הממשלה, הוא הציע לאחד את יום הזיכרון לשואה ולגבורה עם ט' באב, יום הזיכרון לחורבן שני בתי המקדש. הצעתו נידונה בתקשורת ונדחתה בידי רבים. ראוי לציין את דבריו של דון הנדלמן על מחזור שבעת הימים בין שמיני של פסח, חג החירות, ליום השואה והגבורה בכ"ז בניסן, ליום הזיכרון לחללי מלחמות ישראל וליום העצמאות בה' באייר. מחזור שבעת הימים מעצב זיכרון מסורתי ומחבר את החירות ואת התקומה בין שני ימי הזיכרון והאבל.

מצומצם יותר הוא המחקר על עיצובם ומטרותיהם של מרכזי זיכרון והנצחה אחרים שהוקמו בשנות השישים והשבעים, ובכללם בית טרזין, מוזיאון יד מרדכי, מוזיאון משואה, שמודגשת בהם המגמה התנועתית והאידיאולוגית של המקום. טקסי ההנצחה במקום מנותבים ברוח התנועות והשקפותיהן על משמעות השואה ולקחה, והם משקפים את הדרך שבה הם מבקשים לעצב את זיכרון השואה. ואולם על אף ייחודו של כל מוסד ומוסד שיקפה גישתם את המגמות בחברה הישראלית בכללותה כשבמרכז ניצב המסר הציוני בתוך כדי התייחסות לנושאים פוליטיים וחברתיים שהיו במוקד השיח הציבורי בכל שנה ושנה. התפתחותם של מרכזים אלה משקפת את חשיבותו ההולכת וגוברת של זיכרון השואה באתוס הישראלי.

מחוז הזיכרון החרדי

המחקר על עיצוב זיכרון השואה בקהילות החרדיות מדגיש מסרים שונים. גם הוא מצביע על עיצוב הזיכרון שמטרתו קימומן של הקהילות החרדיות לאחר השואה. משה פרגר, ניצול שואה, סופר, היסטוריון ופעיל פוליטי חרדי, היה מן הדמויות המרכזיות שפעלו לעיצוב זיכרון השואה ותייעודה בחברה החרדית האשכנזית. הוא הקים בשלהי שנות השישים את "גנזך קידוש השם" בבני ברק בבניין הכולל של חסידות גור. מיכל שאול, מהחוקרות החשובות בתחום, סוברת שעל אף הרב-גוניות של החברה החרדית והפלוגות הרבות שבתוכה, בעיצוב זיכרון השואה קיים מכנה משותף מוצק בין הפלגים השונים. בלשונה: "אבני הבניין של זיכרון השואה בחברה החרדית הן: הייחוד הדתי של העם היהודי; 'קידוש השם' ומבצעי ההצלה החרדיים בתקופת השואה". שלושה אלה נעדרים כמעט כליל מספרי ההיסטוריה ומהמוזיאונים הכלליים.

החייאת "עולמם של הנספים" הייתה המטרה של ההנצחה הראויה. למעשה טוען המחקר שהנצחת השואה בקרב החרדים עיצבה בדרך משלה את המיתוס "מחורבן לגאולה" (מקבילת "משואה לתקומה"). הודגשה הרציפות בהיסטוריה היהודית והיה אימות כואב של ההנחה שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו. השיקום האישי של ניצולי השואה, טוענים החוקרים, התחולל בד בבד עם שיקום עולם התורה שסייע לניצולים לחזור לחיים ולהקים את המשפחות כצו התורה וההנצחה. תפקידו העיקרי של זיכרון השואה בחברה החרדית הוא בניית נרטיב משקם שעיקרו רציפות והמשכיות וטשטוש עוצמתו המשתקת וההרסנית של נרטיב השבר. מבחינה זו אין מדובר בזיכרון נגדי וגם לא בזיכרון חלופי אלא בזיכרון שעניינו שיקומה העצמי של החברה החרדית.

מערכת החינוך כסוכן זיכרון

הדיון בלימוד השואה ובדרכי ההוראה על רקע השינויים שחלו במערכת החינוך בעניינים אלו אותגר בעקבות תפיסתו של אייכמן והעמדתו לדיון. המחקר שיקף את הדרכים המסורבלות והמהוססות של מערכת החינוך בגיבוש תפקידה כסוכנת זיכרון השואה וציין שעד שנות השבעים לא הייתה תוכנית מחייבת בלימודה והוראתה של השואה. עם הבאתו של אייכמן לירושלים החל דיון באגפים השונים של המשרד על אחריותו של המשרד ליידע את הלומדים ועל תפקידם של מקצועות שונים בעיצוב זיכרון השואה ובביטוי השגור בפי אנשי המשרד "לקח השואה". היסטוריה וספרות הוצגו כתחומי דעת מעצבי זיכרון.

חיים שצקר, היסטוריון ואיש חינוך, היה הראשון שחקר את הוראת השואה והציב מטרות לתחום זה בחינוך. הוא הציב את השאלה אם יש להתמודד עם עיצוב זיכרון השואה כאירוע ייחודי יהודי שיש ללמדו בקשר להיסטוריה היהודית באירופה ולאנטישמיות, או כאירוע בעל משמעויות אוניברסליות, ויש לחברו למשטרים הטוטליטריים ולגזענות. דיון זה שיקף ויכוח אקדמי על אופייה וייחודה של האנטישמיות הגרמנית והנאצית ועל הדרך לאשוויץ – אם הייתה דרך ישירה או עקלקלה, בלשונו של ההיסטוריון האמריקני קרל שלוינס. מלבד זאת הדגישה ההיסטוריונית ואשת החינוך נילי קרן את העמדות האידאולוגיות החינוכיות בקרב מעצבי המדיניות החינוכית ובשיח הציבורי. עמדה אחת כונתה ציוניות קיומית והדגישה את השואה כביטוי העליון להוכחת צדקתה של הציונות, והאחרת הציבה את ההתמודדות עם הרוע המוחלט ותיוגו של השונה והאחר כסכנה מרכזית לקיום חברה דמוקרטית ליברלית בכל מקום, כולל ישראל. שתי הגישות תלו בהוראת השואה את הנחלת הלקח או המשמעות הרצויים. פולמוס זה קיבל ביטוי באמצעי התקשורת, וכתב העת "פוליטיקה" הקדיש לו גיליון מיוחד, שהדגיש את מחויבותה של ישראל להיבטים האוניברסליים כבעלי המשמעות העיקריים של השואה.

המחקר התרחב גם להכשרת המורים להוראת השואה והראה כיצד במהלך שנות השמונים והתשעים הפכו שורדי השואה למייצגים את העבר בתוכניות ההוראה במכללות ובחויית הלומדים, ובכך הציב את חלקם המכריע של השורדים והניצולים כסוכני זיכרון וגלש גם לחקר הדור השני כסוכן זיכרון, ועל כן בהמשך. ראוי לציין שהמחקר הוכיח כי בעשור הראשון לישראל ועד משפט אייכמן לא דיברו מורים, ניצולי שואה, על עברם בבית הספר. לדעת החוקרים, ביטא הדבר את המציאות החברתית והפוליטית: עיקר מאמציהם של הניצולים והשורדים כמהגרים (עולים) היה להיקלט בחברה החדשה, ומנגד ישראלים שלא חוו את השואה, אף שאיבדו את משפחותיהם באירופה, חששו להתמודד עם עדויות השורדים והניצולים.

משפט אייכמן – ובעקבותיו

חנה יבלונקה הציגה במחקרה על אייכמן את התרחבות השיח הציבורי בעקבות המשפט. עדויות הניצולים, שסיכומיהן פורסמו בעיתונות היומית ובתוכנית יומית ברדיו, ערערו לא אחת דימויים מקובלים של התנהגות היהודים בשלטון הכיבוש הנאצי. עם זאת טענה עופר שהמרד המזוין המשיך לעמוד בראש המערכה, והשיח הציבורי המשיך להיות שיפוטי אף כי מרוכך. הדיון הסוער שהתפתח בעקבות דיווחיה של חנה ארנדט על המשפט ולאחר פרסום ספרה "אייכמן בירושלים" חיזק את התביעה להתמודד עם סטראוטיפים אלו ועם סוגיית המנהיגות היהודית. היו שתבעו לעצב זיכרון שואה מוסכם. ק. שבתאי (שבתאי גלזמן), עיתונאי וניצול גטו קובנה שסקר את המשפט בעיתון "דבר", אתגר את הדימויים השכיחים ביותר בזיכרון הקיבוצי ובשיח הציבורי בחיבורו "כצאן לטבח". בעקבות המשפט הרחיבו ניצולים ושורדים את התבטאויותיהם בשדה הספרות (ספרו הראשון של אהרן אפלפלד "עשן" ראה אור בשנת 1962). פרסום יצירותיהם בצד יצירותיהם של סופרים ומשוררים מודר תש"ח, שתיעדו את מפגשם עם ניצולים ושורדים באירופה לאחר סיום המלחמה, הבליט את המפגש בין זיכרונות מגוונים, ולעיתים מתנגשים אלה באלה, בייצוג העבר. התרחב חקר הספרות בנושאים אלה ובמונוגרפיות מקיפות על הספרות העברית והתפתחותה, ובהן עבודותיו של גרשון שקד. ניתן מקום לסופרים שורדי שואה ולאחרים שכתבו על מפגשם עם השורדים ועל משמעות חוויותיהם לזהותם הישראלית. בשנות השמונים והתשעים נוספו מחקרים חשובים שעסקו בייצוג השואה בתיאטרון הישראלי, כמו אלה של ברעמי פיינגולד, ובקולנוע הדוקומנטרי. חיים גורי, שהיה שליח למחנות העקורים וסקר את משפט אייכמן לעיתונו "למרחב", יצר מראשית שנות השבעים את הטריטוריה "המכה השמונים ואחת", "פני המרד" ו"הים האחרון". נורית גרץ, משה צוקרמן וליאת שטייר-לבני הרחיבו את חקר הקולנוע הדוקומנטרי ששיקף את זיכרון השואה בקרב קבוצות מגוונות והציג לא אחת את הקולנוע כסוכן חתרני וביקורתי הן בקשר ליחסו של

היישוב לגורל יהודי אירופה והן ביחסם של הישראלים לדילמות שניצבו בפני היהודים בשלטון הכיבוש הנאצי. כך חיזקו הקולנוע, התיאטרון ושידורי הטלוויזיה את המסר בדבר המורכבות והרב־גונית של זיכרון השואה, אך גם את היותו שחקן ראשי בשיח על הזהות הישראלית, ומכאן גם את הסכנות לזילות השואה בשיח הפוליטי.

אם אחזור לרעיון הדיאלוג שנזכר לעיל כמתודולוגיה מחקרית, הוא הפך לרב־שיח דינמי, לא אחיד ומאתגר, המשקף כיצד ישראלים עיבדו את זיכרון השואה ואימצו אותה כחלק מהוויית עולמם הפנימי. זה היה זיכרון קשה לעיכול שיצר מכנה משותף ופולגתה עמוקה בעת ובעונה אחת. ביקורת בדבר "לקח השואה" בכל הקשור לאחריותה של ישראל לשמירת כבוד האדם וזכויותיהם של מיעוטים בצד התביעה "לא עוד" – חוסר אונים יהודי שהוביל לקטסטרופה. הדגשים שונים של שני מרכיבים אלה מתבטאים במחקר בדבר הנצחה אלטרנטיבית, תופעה שהתרחבה בעשור האחרון.

דפוסי הנצחה

החוקרים הציגו את ההנצחה ואת הזיכרון כשלובים זה בזה, שכן דרכי ההנצחה משקפות את מרכיביו המרכזיים של הזיכרון הקיבוצי מחד ומדגישות את מטרותיהם של היוזמים והמארגנים בעיצובו מאידך. עוד בעיצומה של מלחמת העולם, וטרם נודע היקפה הנורא, עלו רעיונות בדבר חובת הנצחה של הקורבנות והקהילות שחרבו בארץ ישראל. מרדכי שנהבי, איש השומר הצעיר, ממקימי יד ושם, הגה ראשון דרכי הנצחה שביטאו את גישתו הציונית ואת אחריותו של היישוב להיות סוכן הזיכרון המרכזי של העם היהודי. הדברים קרמו עור וגידים במהלך שנות החמישים בחוק זיכרון שואה והגבורה – יד ושם, התשי"ג-1953 (חוק יד ושם בפי העם), ובהקמת מוסדות ההנצחה והזיכרון, שנזכרו לעיל. ב־1959 נחקק חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, התשי"ט-1959, ובו נקבע יום כ"ז בניסן כיום השואה, ונקבעו דפוסי ההתנהלות והטקסים כפי שאנו מכירים אותם היום. מחקרים רבים עסקו באופיו של המרחב הציבורי ביום הזיכרון לשואה ולגבורה מתוך השוואה ליום הזיכרון לחללי מלחמות ישראל שחל שבעה ימים לאחר מכן. המחקר הדגיש את ההיבט הפוליטי שנקבע בעצרת הממלכתית בערב יום הזיכרון ביד ושם בקביעת נשיא המדינה וראש הממשלה כנואמים. נאומים אלה הדגישו את הגישה הציונית שהצביעה על החיבור משואה לתקומה, אך לא אחת שימשה הבמה, מלבד לאמירה כללית רעיונית, גם למסרים פוליטיים מיידיים שעל סדר היום. גם המחקרים על הטקסטים במכלול הטקסים, ובהם השירים, הקראת קטעי עדות ודברי מחנכים בבתי הספר, שיקפו את הדימויים הרווחים בשיח הציבורי של הגישות המקבלות והשיפוטיות כאחד.

למך שנות השבעים, לאחר משפט אייכמן ומלחמות 1967 ו-1973, נשמע כאמור קולם של הניצולים במרחב הציבורי רם וצלול יותר, ועלו דרישות לשוות אופי אישי יותר לטקסי הזיכרון. התגבשו טקסי הנצחה שכותרתם היא "לכל איש יש שם", שבהם קרובי משפחה קוראים שמות של נספים. הטקסים מתקיימים ביום הזיכרון לשואה ולגבורה בכנסת ישראל, ביד ושם ובמוסדות, בארגונים ובתנועות הנוער. משנות התשעים ואילך העניקו הטקסים במוסדות ההנצחה מקום נרחב לניצולים ואף שיתפו אותם ישירות בטקס. בצד טקסים אלה, שהמחקר ציין אותם כמייצגים קונצנזוס בקרב הישראלים, עמדו החוקרים על טקסים אלטרנטיביים שביקשו לצרף לזיכרון השואה גם את רצח הצוענים, הומוסקסואלים, אסוציאליים ואחרים. מגמות אלה ביטאו את הרצון להתמודד עם זיכרון השואה לא רק כזיכרון יהודי אלא גם בהבלטת הפן האוניברסלי של השואה. אולם בניגוד לזיכרון האקדמי שנזכר לעיל ושבא לידי ביטוי בדיון במערכת החינוך, הדגישו החוקרים את הביקורת הפוליטית, שמשנות התשעים ואילך הייתה לגורם מרכזי בעיצוב הטקסים האלטרנטיביים בקרב הציבור שבחר להשתתף בהם.

הדור השני

בעשורים האחרונים התמודד המחקר בעיצוב הזיכרון עם מקומם של בני הניצולים והשורדים – הדור השני לשואה, העדים של העדים. דינה ורדי הצביעה בספרה פורץ הדרך "נושאי החותם" על הפער שבין הורים שחלקו עם ילדיהם את ניסיונם בשואה לבין אלו שנמנעו מעשות זאת, אולם גם בנים ובנות להורים ששתקו הטמיעו בזיכרונם ובזהותם התנהגות ותגובות של הוריהם, שלימים פירשו את מקורם בחוויות השואה וההישרדות של הוריהם. חוקרים נוספים התמקדו בתיעוד בעל פה. חוקרי ספרות, סוציולוגים, פסיכולוגים ואומנים עסקו בסוגיות אלה, בין היתר במחקרים על עמותת עמך, שמטרתה לסייע לניצולי השואה להתמודד עם זיכרונותיהם האישיים, שהמשיכו להעיק ואף לאיים יותר במעגל החיים השלישי. ניתן לומר שמשנות התשעים ואילך הפכו ניצולי השואה לגיבורי תרבות. הם כאמור העידו בבתי ספר, ליוו את מסעות בני הנוער לפולין והיו לנושא חשוב בספרות, בתיאטרון ובקולנוע. בני הדור השני ובנותיו, אומנים בתחומים שונים, ביטאו את חוויותיהם כילדי ניצולים ושורדים ואת זיכרון הוריהם על פי סיפוריהם ושתיקותיהם כאחד. למשל: סרטה של אורנה בן דוד "בגלל המלחמה היא", שתיעד את תהליך יצירת התקליט "אפר ואבק", שסיפר את ניסיון חייהם ויצירתם של יהודה פוליקר ויעקב גלעד, בני הדור השני ובנותיו, וזכה לפרסים רבים. הסרט השפיע על עיצוב זיכרון שואה מורכב, עשיר וכואב. כל אלו הביאו ישראלים להבנה מעמיקה יותר של חוויות ניצולים ובני משפחותיהם ולעיצוב תודעת מרכזיותה של השואה בהווה הישראלית.

עופר כינתה את התופעה הזו, הן בקרב משפחות ניצולים והן בקרב החברה הישראלית בכללותה, "עבר שאינו עובר".

המגדר

נושא אחר שמחקר הזיכרון הרחיב בעשורים האחרונים הוא השפעת המגדר על זיכרון השואה. הדברים באו לידי ביטוי בכתיבתם האישית והספרותית של בני הדור השני ובמחקר הספרותי וההיסטורי על זיכרון השואה. ג'ודי באומל שוורץ, נעמה שיק ושרון גבע הרחיבו את המחקר על הדימוי ועל השיח של נשים והדגישו את ראשוניותן של הנשים בכתיבת ספרי הזיכרונות, שבהם תיעדו את ניסיוןן כמורדות וכחברות מחתרת. ספריהן של חייקה גרוסמן ורוז'קה קורצ'אק על המחטרות בגטו ועל הלחימה בגטו וביער האירו נושא שבזיכרון הישראלי נתפס כנושא גברי. לנשים במחתרת הוענק התואר "קשריות", מעמד נחות מזה של הלוחמים. הגישה המגדרית הרחיבה את זיכרון השואה וכיוונה אותו אל מערך חיי היום-יום בשלטון הכיבוש הנאצי. החוקרות הרבו להשתמש בעדויות נשים על התארגנותן, על השינוי באורחות חייהן וביחסים במשפחה, עם הילדים, ועל טיב יחסי האנוש שלהן. תיעוד בעל פה, שבמהותו סופן בתוכו זיכרון אישי המתיישב עם הזיכרון הקיבוצי ועם מארג החיים בהווה, והניתוח הנרטיבי של חוקרים וחוקרות העלו למרכז הדיון והשיח הציבורי הגדרות חדשות של התנגדות, הישרדות, דרכי מילוט והצלה. כל אלו, טענו המחקרים, הפכו את זיכרון השואה בישראל למורכב ומעודן יותר, אף כי לא פחות כואב, בוטה וקשה לעיכול.

מסעות לפולין

מקום מיוחד ייחד המחקר למסעות בני נוער לפולין. המסעות הראשונים התארגנו במסגרת התנועות הקיבוציות בעקבות משפט אייכמן, אולם לאחר מלחמת 1967 לא היה אפשר להמשיך במסעות במשך כשני עשורים. רק בשנות התשעים חודשו המסעות, ובקנה מידה נרחב במערכת החינוך בכללותה. נילי קרן, שכתבה על אופיים של המסעות הראשונים של בני הקיבוצים, וז'קי פלדמן, שליווה מסעות בני נוער כאנתרופולוג, דיברו על עיצוב זיכרון השואה ומשמעותו בעקבות המסעות ועל עיצובם וחיזוקם של רגשות הזהות וההזדהות שהותירו חוויות המפגש עם מחוזות הזיכרון של הרצח בפולין. יומני מסע של בני נוער, שירים וסיפורים שכתבו התפרסמו בתקשורת הקיבוצית והכללית. קטעים מהם הוקראו בטקסי הזיכרון בבתי ספר ובתנועות הנוער, וכך היו למעצב זיכרון נוסף של דור שלא חווה את השואה, וניתן לכנותו "עדים של מחוזות הזיכרון של הרצח". גם מסעותיהם של קציני צה"ל לאשוויץ ביום השואה, המכונים "עדים במדים", ומצעד החיים זכו למחקרים שהתמקדו במטרות המארגנים בעיצוב הזיכרון הלאומי וביחזוק הקשר למדינת ישראל כחלק מעיבוד משמעות השואה בתודעתם של המשתתפים.

לסיכום, כל הנושאים שנדונו לעיל במחקר על עיצוב זיכרון השואה והנצחתה,

מצב תחום לימודי השואה באוניברסיטאות המחקר ובמכללות בישראל

ובצידם המחקר על השואה עצמה, מעידים על קיומם ועל פעילותם של "סוכני זיכרון" השואה ועל חלקם המשפיע בעיצוב זיכרון השואה בישראל.

נספח ה: נתונים ותרשימים

קורסים בנושא השואה, 2018

הנושאים לפי אוניברסיטאות, מכללות ומוסדות אחרים (בסדר א"ב), כולל נושאי רקע ושיעורים בעלי מוקד אחר. הפילוח שלהלן כולל את רוב הקורסים שדווחו.

אוניברסיטת אריאל בשומרון – 5 קורסים, מהם 3 ליבה ו-2 ספרות וחינוך
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב – 9 קורסים, ובהם 2 ליבה, 3 הקשרים (מלחמת העולם השנייה – 1, אירועים רלוונטיים טרם השואה ולאחר סיומה – 2), ייצוג והנצחה – 4 (בעיקר ספרות)

אוניברסיטת בר-אילן – 32 קורסים, מתוכם 9 ליבה, 7 הקשרים (מלחמת העולם השנייה – 2, אירועים רלוונטיים טרם השואה ולאחר סיומה – 2, אנטישמיות – 2, רציחות עם – 1); ייצוג והנצחה – 16 (ובכללם משפט – 3, הגות – 1, חינוך – 2, ספרות – 9, מוסיקה – 1)

אוניברסיטת חיפה – 32 קורסים, מתוכם 17 בתוכנית התואר השני הבין-לאומית. מכלל הקורסים של מוסד זה 10 ליבה, 13 הקשרים (אירופה במאה העשרים – 2, מלחמת העולם השנייה – 1, רציחות עם – 2, אירועים רלוונטיים טרם השואה ולאחר סיומה – 8); ייצוג והנצחה: ספרות – 4, חינוך, משפט, זיכרון ועוד

אוניברסיטת תל אביב – 27 קורסים, מהם 7 ליבה, 9 הקשרים (נאציזם – 1, גזענות – 2, אירופה במאה העשרים – 1, מלחמת העולם השנייה – 2, רציחות עם – 1, אירועים רלוונטיים טרם השואה ולאחר סיומה – 2); 11 ייצוג והנצחה, ובהם חינוך – 1, משפט – 2, קולנוע – 4, ספרות – 2 ועוד

האוניברסיטה העברית בירושלים – 29 קורסים, מהם 5 ליבה, 10 הקשרים (נאציזם – 1, גזענות – 1, אנטישמיות – 1, אירופה במאה העשרים – 4, רציחות עם), ייצוג והנצחה – 14, ובכללם חינוך, משפט, סוציולוגיה – 3, זיכרון, הגות וקולנוע
האוניברסיטה הפתוחה – 9 קורסים, ובהם 1 ליבה, 7 הקשרים (גזענות – 1, אנטישמיות – 2, רציחות עם – 2, אירועים רלוונטיים טרם השואה ולאחר סיומה – 2), ייצוג והנצחה – 1 (קולנוע)

מכללות

המכללה האקדמית גליל מערבי – 12 קורסים, ובהם 6 ליבה, 2 הקשרים (אנטישמיות ונאציזם), 4 ייצוג והנצחה: זיכרון ועדות

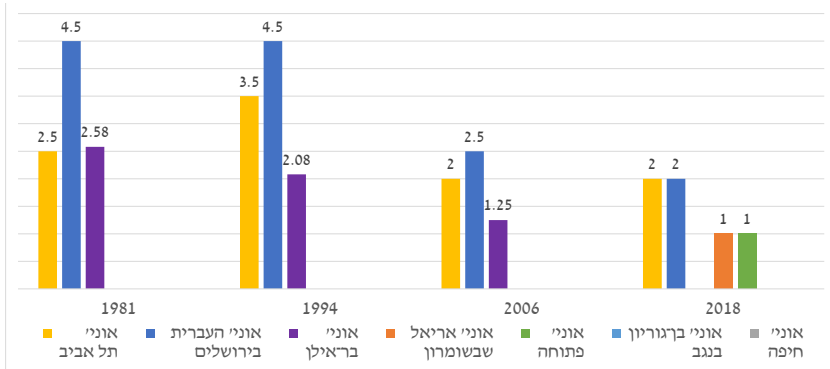
המכללה האקדמית צפת – קורס אחד ייצוג והנצחה: הגות

הקריה האקדמית אונו – 4 קורסים, כולם עוסקים בייצוג והנצחה (חינוך, הגות ומוסר)

1. תקני הוראה אקדמית של התחום בישראל בעבר ובהווה

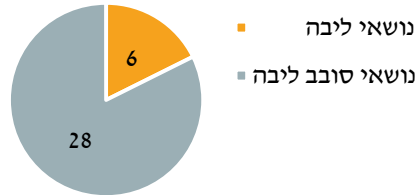
- המידע על אודות תקני הוראה בעבר מתבסס על נתונים שנאספו במכון המחקר של יד ושם על השנים 1981, 1994 ו-2006 מחמישה מוסדות אקדמיים (האוניברסיטאות בן-גוריון, בר-אילן, העברית בירושלים, חיפה ותל אביב).
- המידע על שנת 2018 הוא כפי שהועבר לוועדה ועל סמך בדיקות נוספות שנעשו (בידי הגב' נטע ארליך).
- התרשימים הבאים מציגים את התקנים המלאים והחלקיים באוניברסיטאות ובמכללות.

1א. תקנים באוניברסיטאות 1981-2018

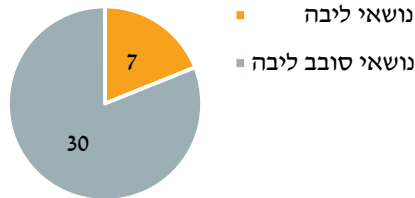
- בשנים 1981-2006 אין מידע על מספר התקנים באוניברסיטת חיפה, ואין תקנים באוניברסיטת בן-גוריון.
- בשנת 2018 אין תקנים העוסקים במובהק בחקר השואה באוניברסיטאות בן-גוריון, בר-אילן וחיפה.
- מעקב אחר מצב התקנים באוניברסיטאות מראה את השינוי החד שחל במצב. אם עד למחצית שנות התשעים היו בשלושת המוסדות (אוניברסיטת בר-אילן, האוניברסיטה העברית בירושלים ואוניברסיטת תל אביב) קרוב לעשרה תקנים שעסקו במובהק בחקר השואה, הרי שכיום, על אף קיומם של שבעה מוסדות ירד מספר התקנים לשישה בלבד – בארבעה מוסדות אקדמיים.
- התקן באוניברסיטה הפתוחה אינו מאפשר הנחיה עצמאית של תלמידי תואר שלישי.

1. חוקרים בעלי תקן באוניברסיטאות - 2018

סה"כ = 34 מרצים בעלי תקן

1. מרצים במכללות שעיסוקם העיקרי הוא חקר השואה והוראתה - 2018

סה"כ = 37 מרצים

2. מענקי מחקר בחמש השנים האחרונות

ISF – Israel Science Foundation

GIF – German–Israeli Foundation for Scientific Research

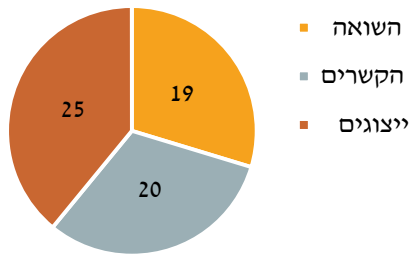
חוקר השואה וייצוגיה	חוקר השואה	סה"כ	
1		1	אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
4		4	אוניברסיטת בראלן
1		1	אוניברסיטת חיפה
2	1	3	אוניברסיטת תל אביב
8	2	10	האוניברסיטה העברית בירושלים
	1	1	האוניברסיטה הפתוחה
	1	1	יד ברצבי
16	5	21	סה"כ

* נוסף על מענקים אלו, האוניברסיטה העברית בירושלים זכתה במענק מטעם Memorial Foundation.

3. פרסומים מדעיים של חוקרים ישראלים בכתבי עת שפיטים 2013-2018

- הדיווחים על הפרסומים המדעיים כפי שהתקבלו מהמוסדות השונים היו חלקיים ביותר (ראו תרשים בעמוד 29), ועל כן נדרשה עבודת איתור נוספת אשר התמקדה בכתבי עת ייעודיים לחקר השואה, כמו גם בחוקרים אשר דווחו כעוסקים בתחום.
- בה בעת לא נבדקו כתבי עת העוסקים במובהק בהקשרים של השואה כמו גם בייצוגיה, ועל כן סביר להניח כי קיימים מחקרים נוספים בתחום זה שלא עובדו.

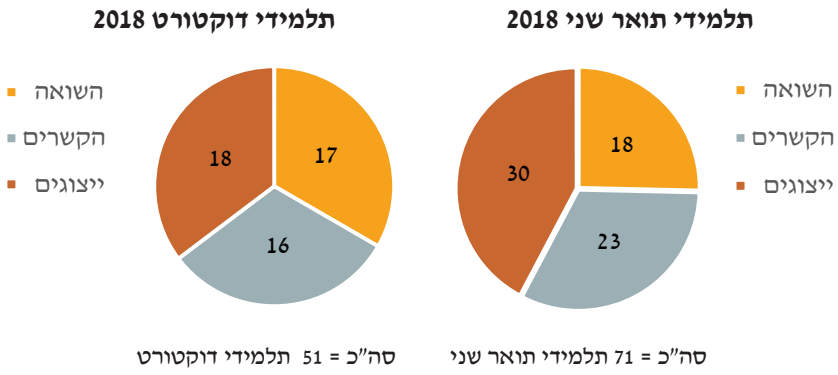
4. כינוסים מדעיים שנערכו בארץ 2013-2018

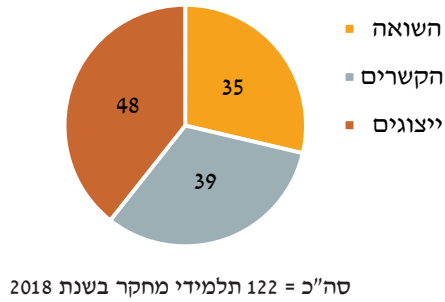
סה"כ = 64 כינוסים

- הדיווח על הכינוסים המדעיים כפי שהתקבל מהמוסדות השונים היה חלקי ביותר.
- זאת ועוד, היה קשה לעשות סטנדרטיזציה בין סוגי הכינוסים (ימי עיון, כינוסים בין-לאומיים ועוד).

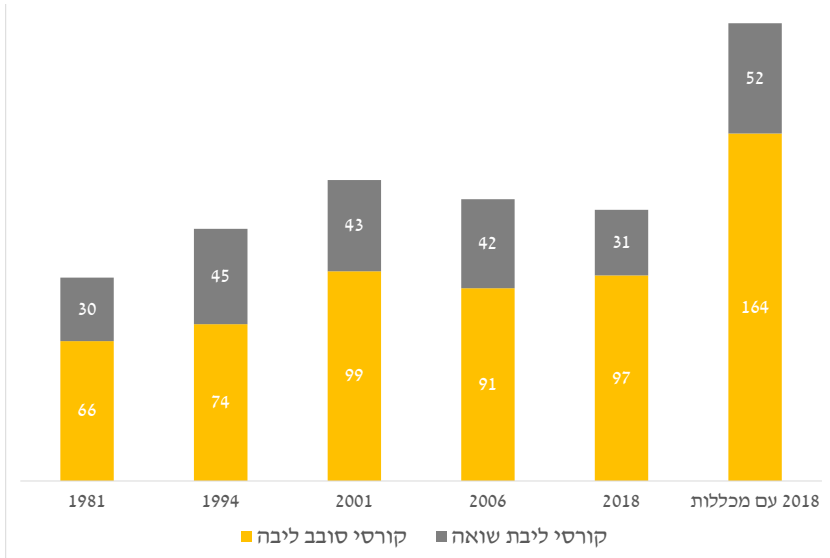
5א. תלמידי מחקר 2018

5ב. סה"כ תלמידי מחקר 2018

6א. קורסים בנושא השואה - ליבה וסובב ליבה 1981-2018

- תרשים זה מציג את היצע הקורסים בשנת 2018 בחמש האוניברסיטאות שנבדקו בדוח של יד ושם בשנים 1981-2006 ומדגים את הירידה היחסית בהיצע הקורסים במוסד נתון.
- הנתונים של השנים 1981-2006 מוצגים על בסיס נתונים שנאספו ביד ושם וכוללים רק את האוניברסיטאות בן-גוריון, בר-אילן, העברית בירושלים, חיפה ותל אביב.
- שנת 2018 מוצגת על פי הנתונים שהובאו לוועדה ואותרו על ידיה (גב' נטע ארליך) וכוללת את כלל האוניברסיטאות והמכללות בישראל המציעות קורסים בנושאים הללו.